

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Det YDERSTE JYLLAND

TURISTÅRBOGEN 1978

Landskabet og dets tilblivelse *af lektor H. Kuhlmann* 3

Oldtiden

af museumsinspektør Per Lysdahl, Hjørring 11

Strejftog i historien

af redaktør Knud Bidstrup, København 16

Sproget *af professor, dr. phil. Kr. Ringgaard, Århus* 28

Kirker og kalkmalerier

af redaktør, mag. art. Vibeke Michelsen, København 32

Herregårde og herregårdsliv

af forfatter Flemming Jerk, København 39

I by og gård

af overinspektør Peter Michelsen, København 45

Fiskere og fiskeri

af overinspektør Holger Rasmussen, København 53

Om at være maler i Skagen

af maleren Alex Secher, København 61

Skagen *af rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt* 69

Hjørring *af Knud Bidstrup* 82

Sæby *af arkivar Paul G. Ørberg* 88

Frederikshavn

af museumsinspektør Peter Laursen, Bangsbo 93

Ture i Nordjylland

af redaktør, cand. jur. Tage Christiansen 101

Fra Sæby Å over Øksnebjerg til Flade Bakker 101

Tolne Bakker 106

Fra Tolne til Ålbæk 108

Det nordligste Jylland og Råbjerg Mile 112

Fra Skiveren til Uggerby 118

Indenfor kysterne 121

Fra Uggerby Å til Tornby Strand 124

Skallerup, Lønstrup og Rubjerg Knude 129

Nørre Lyngby, Løkken og Børglum 134

Vrå – Vrejlev kloster – Tårs 138

Denne bog er sat med 9 punkt Intertype Baskerville
og trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri, Odense
Illustrationerne fra Fyens Stifts Reproduktionsanstalt
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen 100
På omslaget Stranden ved Gammel Skagen
Fotograf Sven Thoby. Danmarks Turistråd
Kortudsnittene er fra Geodætisk Institut og er
reproduceret med dets tilladelse A. 114/78. Copyright

Billedredaktion ved Johan Hvidtfeldt

Udgivet af Samvirkende Danske Turistforeninger

Landskabet og dets tilblivelse

Af Hans Kuhlman

Landskaberne i den nordligste del af Vendsyssel består af tre hovedtyper, som hver dækker betydelige arealer: (1) De markante bakkepartier, som ofte er sammensat af mange enkeltbakker, 70–100 m høje, hvorfra der er storslåede udsigter. (2) De højtliggende sletter eller flader, 20–25 m over havet. Omkring Hjørring og nord for Sindal er de mere end 15 km i udstrækning, men store ådale bryder dog monotonien. (3) De lavtliggende kystsletter med klitter og moser; Skagens Odde er det mest storslåede eksempel herpå. Disse tre grundelementer i landskabet er omkranset af kystzone med åbne sandstrande, som de fleste steder er velegnede til badning.

Landskabets udvikling

Bakkerne, som geologisk betegnes som morænebakker, er aflejret og formet af gletschere og smeltevand for mere end 15.000 år siden. Under den sidste del af istiden har gletschernes rande i længere tid ligget i samme geografiske strøg: fra Hirtshals mod sydøst til Sindal, Tårs og Dronninglund Storskov, desuden ved Tolne og Frederikshavn-Sæby. Netop i disse israndszoner, hvor en masse smeltevands-sand, grus og gamle lerlag blev skubbet sammen, fremtræder i nutiden det høje bakkeland.

Da isen smeltede bort fra Vendsyssel, blev landet lettet for en stor vægt og begyndte derfor langsomt at hæve sig. Samtidig fik det frigjorte smeltevand fra alle Jordens iskapper verdenshavene til at stige. De to tendenser, landhævning og havspejlstigning, har siden løbet om kap. Umiddelbart efter istiden, i sen-glaciertiden, vandt havstigningen, således at det halve Vendsyssel blev overskyllet af et arktisk hav, kaldet Yoldiahavet, hvis aflejringer kan spores helt op til en højde af 50 m i nærheden af Frederikshavn. Yoldia er navnet på en karakteristisk musling, som findes i de gamle havaflejringer. Bakkelandet har stået som moræneøer i det isfyldte hav.

Da klimaet blev så mildt, at skoven indvandrede – i postglaciertiden – blev landhævningen førende, havet trak sig tilbage, og den

arktiske havbund blev til tørt land over store strækninger – dvs. de højtliggende sletter. Regnvand og vandløb kunne begynde at skære sig ned i overfladen, der var delvis beskyttet af den ny plantevækst. For ca. 8.000 år siden vandt havet atter frem. Stenalderhavets – det såkaldte Littorinahavs – vandspejl steg og nåede i løbet af 2.000 år sin største højde – ca. 13 m ved Frederikshavn og ca. 9 m ved Løkken. Forskellen skyldes uens hævningsstakt; hævningsen er størst mod nordøst og resulterer altså i en lille vipning af landet.

Da Stenalderhavet havde sin maksimale udbredelse, skar det klinten i Yoldia-aflejringerne og morænebakkerne – klinten, som i dag ligger vegetationsklædt inde i landet. Sådanne »døde« kystklinger ses meget fint mellem Frederikshavn og Sæby; ved Bangsbostrand er klinten, skåret i morænen, 70 m høj. Mellem Lønstrup og Hirtshals findes en gammel kystkling parallelt med den nuværende kyst 100-1000 m inde i land; den er delvis skjult af flyvesand og klitter. Fra Frederikshavn til Tværsted er den gamle kystzone markeret ved en jævnere terrænstigning.

Siden yngre stenalder har havet trukket sig tilbage, eller rettere landhævningen har atter været førende. I dette århundrede har den relative landhævning ved Frederikshavn været ca. 1/3 mm pr. år. Dette har gjort det muligt for havet og vinden at opbygge de lave kystsletter, specielt den mægtige Skagens Odde, men også de mindre ved Hirtshals og Sæby. I det følgende vil landskabernes hovedstruktur blive omtalt ved en slags gennemrejse fra sydvest mod nordøst.

Yoldia-sletten ved Hjørring

Omtrent med Hjørring som centrum ligger en Yoldiaflade med en diameter på 15–20 km; den når næsten helt ud til kysten mellem Løkken og Hirtshals, mod øst til Ugilt og Tårs og mod syd næsten til Vrå og Vrejlevkloster. Slettens centrale og sydlige del består især af marint ler, mens sandede aflejringer ellers er almindelige overfladelag. Yoldiasletten er opdelt af Liver Å's dalsystem; Liver Å med tilløb er ret groft forgrenet med 1–2 km mellem grenene. Åen har skåret sig 10–15 m ned og dannet en karakteristisk skulderformet dalkant og en dalbund, hvor den slynger sig. Liver Å's udmunding i Vesterhavet er trukket mod nord nær kysten af den megen nordgående

sandtransport i stranden. Uggerby Å, som dræner den østlige del af Hjørring-sletten, har ikke så markerede dale, fordi dens vej til havet øst for Hirtshals er så lang, hvilket giver mindre hældning på løbet. Uggerby Å's øvre løb vest for Tårs har oven i købet et moseagtigt dalparti. Hjørring-sletten som helhed har frugtbare og vel udnyttede jorder, men slettens periferi er plaget af muld- og sandflugt om foråret. Sandflugtsområderne syd for Hjørring og nord for Ugilt er muligvis meget gamle, helt fra senglacialtiden. Vestkystens klitarealer ved Rubjerg, Skallerup og Tornby er derimod unge dannelser – de er aktiveret i historisk tid ved rovdrift på klitvegetationen.

Moræne»øerne« ved Hjørring og Rubjerg Knude

Op over den gamle havbund hæver sig nogle mindre, men tydelige moræneknolde, som var øer i det senglaciale Yoldiahav. Hjørring ligger i sydranden og oppe på en sådan »ø«, der hæver sig 30 m over sletten og blot er 1 x 2 km i areal; mod nord, ved Vellingshøj, ses et lille »forbjerg«. Ilbjerg sydøst for Hjørring er et tilsvarende »øbjerg«, det er 1 km bredt og 30 m højt. Børglum Kloster ligger også på en »ø«. Vest for Hjørring ligger moræne»øen« Vennebjerg, hvis kirke kan ses på lang afstand. Helt ud til havet mellem Lønstrup og Rubjerg ligger en 70 m høj moræneknold, Rubjerg Knude, som havet har skåret en dramatisk klint i. Havet, som hvert år æder sig et par meter ind i land her, har blottet de geologiske lag, som består af meget store, stejltstillede lerlag afvekslende med sandlag. Leret står frem som små næs, sandlagene bliver fjernet af vind og bølger, så der dannes slugter. De oprindeligt sammenhængende ler- og sandlag er aflejret af smeltevand, men sent i istiden har en gletscher fra nord-nordøst brækket dem op og stakket stumperne oven på hinanden i skrå lejring. Fra de sandede slugter blæser flyvesand op på klintens top, hvor klitterne er blevet så høje, at de truer med at begrave Rubjerg Fyr, der derfor heller ikke anvendes mere. Disse topklitter er tidligere blæst ind i landet, men standses nu ved tilplantning. Klitterne er finsandede og næringsrige, bl.a. derfor er de bevokset med den kalkyndende busk Havtorn, som giver de kuplede klitter en ejendommelig grågul farvetone om vinteren.

Ikke blot selve Rubjerg Knude, men hele kystklinten fra Løkken til Lønstrup er et storslået geologisk monument, hvor den besø-

gende kan få en demonstration af vigtige træk af Vendsyssels geologiske opbygning.

Bjergby moræne»ø« og Uggerby-sletten

Nordøst for Hjørring mellem Hirtshals og Sindal ligger en rektangulær moræne»ø«, kaldet Bjergby efter landsbyen; den kan ikke som de andre »øer« ved Hjørring umiddelbart overskues. Den strækker sig 16 km nordvest-sydøst og 4 km på den anden led; den er helt omgivet af marine flader, som er smalle ved Hirtshals. Den er sammensat af mange bakker på 70–90 m; i nord er bakkerne jævnt kuplede og lerrige, mens de øvrige er begrænset af mange stejle skråninger og slugter. Hele Bjergby moræne»ø« må opfattes som et israndsstrøg, formet af en kraftig is med meget materiale fra nordøst.

Nordøst for Bjergby»øen« ligger en Yoldiaslette, som via et smalt »sund« sydøst om »øen« er i forbindelse med Hjørring-sletten. Uggerby-sletten er 7 km bred mod nordøst, hvor den afsluttes af den tidligere omtalte kystlinie, formet af Stenalderhavet. Den jævne flade i 20–25 m højde hælder svagt mod nord indtil Uggerby Å, hvis nordvestgående løb antyder en struktur parallel med Stenalderhavets kyst. Uggerby ådal er ikke så dybt nedskåret som Liver ådalen. Følges åen mod havet ses, at udløbet er tvunget mod nordøst af materialevandringen ved kysten. Sletten afsluttes mod nord af et bælte af unge kystklitter med beskyttende plantage; de er aflejret ovenpå en bræmme af Stenalderhavets aflejringer. Hirtshals er beliggende, hvor Stenalderhavets og Yoldiahavets sletter mødes; sletterne synes dog her at være fæstet til endnu ældre havaflejringer, som er afsat i en mellemistid.

Det store bakkeland i øst

Mellem Tårs, Frederikshavn og Sæby ligger et højt, sammenhængende bakkeland, der også strækker sig videre mod Dronninglund; det er udformet af to aktive gletscherfronter. Bakkelandet kan også spores længere mod vest mellem Tårs og Tise, men er her lavere og udfladet, så det kan være vanskeligt at se overgangen til Yoldiafladerne.

Vestkanten af bakkelandet fra Ugilt mod Hellum rejser sig som en

Martørnv mellem Kandestederne og Skiveren. Gunnar Mathiassen, Skagen.

tydelig israndszone over det lave land i vest. Det centrale område bagved, mellem Lendum og Øster Vrå, består mest af store, delvis forsumpede bassiner i morænen, adskilt af jævnt kuplede storbakker. Dette er et vandskelsområde for de nord-sydgående åer.

Bakkelandet ved Tolne, der må opfattes som en mindre israndszone, er en nord-sydgående bakkeryg, som er begrænset af kilometerlange erosionsskråninger, der igen er fliget op i jævne smådale, ofte uden vandløb; dette tyder på dybe aflejringer af sand.

Landskabet omkring Åsted Å og Bangsbo Å slutter bakkelandet i øst på en kompliceret måde. Den øvre del af Åsted ådal er bred og flad, og her har sandsynligvis været en smeltevandssø i senglaciertiden, afspærret fra Yoldiahavet af bakkerne. Øst herfor, mod Flade, findes en samling 100 m høje enkeltbakker, tæt sammenpakket. Langs kysten mellem Frederikshavn og Sæby findes et højt leret bakkedrag med rolige konturer, en isrands, men vest herfor har Bangsbo Å siden istiden skåret sig dybt ned og dannet mange stejlvæggede slugter og sidedale i et 2 km bredt bælte langs åen. Den for Danmark usædvanligt store å-erosion må forklares med den

korte vej til et vigende hav i sen-glaciertiden. Bakkelandet er ved Frederikshavn kranset af Yoldiaflader i 30–35 m højde; de er mod Kvissel 2 km brede og indeholder her også lidt yngre havaflejringer. Mod Sæby er Yoldiafladen kun en 3–400 m bred terrasse, ved Bangsbostrand har Stenalderhavet totalt fjernet terrassen. Syd for Sæby breder Yoldiafladerne sig atter dybt ind i landet ved Volstrup og langs Voers Å. De tre store trin, hvormed landskabet falder ned mod Kattegat – bakken, Yoldiaterrassen og stenaldersletten – er meget påfaldende.

Skagens Odde

Siden yngre stenalder har havet, mens det trak sig tilbage, opbygget den godt 30 km lange kæmpeodde. Materialet til opbygningen har havet dels fået fra den stedlige havbund, dels fra den sandvandring som foregår langs hele Jyllands vestkyst; ved Skagens Odde er målt en nettomaterialevandring mod nordøst på næsten en million kubikmeter om året. Oddens opbygning er nok også støttet af banker og meget gamle havaflejringer. Odden består af to hoveddele, landet syd-sydøst for Råbjerg-Ålbæk og landet nord-nordvest herfor.

Landet mellem Tværsted, Ålbæk og Frederikshavn er et såkaldt rimmer-dopper landskab. Rimmerne er rygge af flyvesandsforstærkede strandvolde med tørvedækkede lavninger – dopper – imellem. Rimmerne er 10–50 m brede og få meter høje; de ligger som kilometerlange buer, den ene bue bag den anden fra Frederikshavn mod Ålbæk og Tværsted, en kæmpevifte af sandrygge og mosestrøg. Rimmerne må være dannet af strandrevler ude fra Ålbæk Bugten; men da havet var vigende, blev dannelsen af revler og barrierer hele tiden gentaget; bugten har i nord været beskyttet af andre aflejringer imod Skageraks bølger. Nogle af dopperne har været større, afspærrede strandsøer, laguner; i de ældre af disse er tørvelaget blevet særlig tykt, f.eks. Mostrup Mose. I en yngre lagune, Gårdbo Sø, som blev effektivt tørlagt 1881–82, er det relativt frugtbare dynd blevet opdyrket.

Råbjerg Mile. Fot. Ellen Thoby. Danmarks Turistråd.

Nordlige del af Skagens Odde

Fra Tværsted til Skagen er fra vest den ene kraftige strandvold lagt uden på den anden – lag på lag, voksende mod nordøst – ofte er strandvoldsspidsen bøjet mod sydøst. I nutiden kan man på Skagen Nordstrand se kysten vokse på denne måde med 4–5 m om året, her kan også ses, hvorledes flyvesandspålejring medvirker til terrænets højdevækst. Mellem strandvoldene var smalle laguner, som senere sammen med strandvoldene blev begravet under flere meter flyvesand. Sandflugten har været kraftig i jernalderen og i 16–1700-årene, dels på grund af mere blæsende klima, dels på grund af rovdrift på klitvegetationen, som blev afgræsset og høstet. I disse sandflugtsperioder er dannet kilometerlange klitrygge, 15–20 m høje; tit ligger de som store U-formede buer, der vender imod vestenvinden; de kaldes parabelklitter. Mellem Kandestederne og Skagen

dækker de landet fra hav til hav. De er nu aktivt tilplantet, men to steder har kernen af disse parabelklitter fået lov til at udvikle sig frit: i Råbjerg Mile ved Kandestederne og i Sandmilen ved Skagen Klitplantage. Det er 20–25 m høje, nøgne sandhobe, der skråner jævnt mod vestenvinden, men falder trinvist (stejlt) af mod læ. De vandrer mod øst, Råbjerg Mile med en fart af ca. 11 m om året. I nutiden er vestkysten nord for Råbjerg udsat for havets og vindens erosion; der er opstået en smuk kystklint, hvori man kan se de gamle strandvolde, som afblæste, stenbestrøede slugter, og de gamle laguner som sammenpressede tørvelag, kaldet »martørv«. Martørven holder på fugten, så flyvesandet over tørven bliver stående som pynter og rygge. Topografien er blevet spejlvendt – det oprindeligt lave er blevet det højeste. Landhævningen er demonstreret ved, at martørven, hvori der forøvrigt er fundet bronzealderredskaber, ligger højt over den nuværende strand.

En tur langs kysten fra de afblæste stensletter ved Råbjerg Stene til Gammel Skagen forbi den vandrende Råbjerg Mile er absolut anbefalelsesværdig – også set fra et naturhistorisk synspunkt!

Oldtiden

Af Per Lysdahl

Det ældste, sikkert daterede fund fra Vendsyssel stammer fra havskrænten ved Nørre Lyngby. Her fandtes ved geologiske undersøgelser i 1912 en kraftig flintpilespids. Undersøgelser har vist, at der omkring 9000–8300 f.Kr. har været en ferskvandssø ved Nørre Lyngby. Den har ligget i et parkundraområde kendetegnet af planter som rypelyng, polarpil, havtorn og enebær og med enkelte lunde af birk og røn. Renen var det vigtigste dyr. Pilespiden fra Nørre Lyngby har oprindeligt tilhørt en af de omstrefjende rensdyrjægere, der på dette tidspunkt beboede landet.

Omkring 8300 f.Kr. skete en temperaturstigning, der bevirkede, at parkundraen ændredes til sammenhængende skovområder. Først som birke-fyrreskov; senere kom hassel, elm, eg, ask og lind. Rensdyret afløstes af urokse, elg, kronhjort, rådyr og vildsvin. De ændrede naturforhold gav grundlag for en større befolkning, der især bosatte sig ved bredderne af søer og åer og levede af jagt og fiskeri. Fra det nordlige Vendsyssel er endnu kun kendt et mindre antal bopladser. Det drejer sig om pletter, hvor der er fundet flintredskaber og -affald. De findes langs Liver Å og Uggerby Å. Redskaber af organisk materiale er kendt i en del tilfælde fra moser og engdrag. Ved Emmersbæk syd for Hirtshals er fundet fem fintandede benodde, der var holdt sammen af plantetrævler. Det må dreje sig om en fiskelyster. Et pileskaft af træ, men desværre med afbrækket spids, er fundet i en mose ved Fippenborg mellem Østervrå og Lendum.

En havstigning omkring 6000 f.Kr. medførte, at en del af de daværende landområder oversvømmedes, så Vendsyssel fik en mindre udstrækning, end det har idag. I Nordvendsyssel betød det, at nordkysten fulgte en linie fra Hirtshals til Frederikshavn. Ved åløbene dannedes smalle fjorde. Klimaet blev varmere og fugtigere, hvilket medførte, at skoven blev tættere og dermed ikke gav mulighed for så stor en vildtbestand. Befolkningen blev derfor i højere grad end tidligere tvunget til at ernære sig af havet. I Nordvendsys-

sel findes denne tids bopladser – bestående af pletter med flintredskaber og -affald – ved bredderne af de tidligere fjorde, f.eks. Liver Å. Ved den gamle nordkyst syntes der ret hurtigt at være sket en vis landhævning igen med en revledannelse til følge: nemlig en revle fra Tuen til Elling adskilt fra fastlandet af en lavvandet fjord. Igangværende recognosceringer har vist, at der findes bopladser på syd-siden af revlen.

Stenalderens grave

Gennem påvirkninger og indvandring sydfra begyndte landbruget at vinde indpas ca. 4200 f.Kr. og blev efterhånden det vigtigste erhverv. Ved siden af de mange slebne flintøkser, der sammen med ilden anvendtes til rydning af skov for at skaffe arealer til landbruget, er kendskabet til de ældste bønder i Vendsyssel især knyttet til gravene. Nogle bopladser kendes, men ingen er rigtig undersøgt.

Den mest markante gravtype var dyssekammerne bygget af store sten. Kun et mindre antal dysser er bevaret i det nordlige Vendsyssel. De findes især i moræneområderne vest for Sæby-Frederikshavn og op til Vogn, samt på strækningen fra Sindal til Horne og Tornby. Danmarks nordligst bevarede dysse er et smukt fritstående kammer vest for Tornby. Dysserne afløstes som gravmonumenter af jættestuerne, hvoraf kun én er bevaret i Vendsyssel: Blakshøj ved Gærum.

Graven er et vidnesbyrd om bøndernes stærke forfædre dyrkelse. I det religiøse liv indgik også ofre af mad i lerkar, ravsmykker og flintøkser, der henlagdes på offerpladser ved vandløb og søer.

Nye folk kom til. Ved kysterne var der bopladser hørende til den grubekeramiske kultur – navngivet efter ornamentikken på lerkarrene. Det var fiskere og sælfangere. En boplads kendes ved Gårdbo sø. Mest betydning fik enkeltgravskulturen, der dukkede op i det sydlige Jylland ca. 2800 f.Kr., men først noget senere nåede til Vendsyssel, hvor vi imidlertid endnu kun har et begrænset antal fund.

I dolktiden, stenalderens sidste periode, begyndte påvirkningen fra udenlandske kobber- og bronzesager at slå igennem i flinthåndværket. I forsøg på at konkurrere med metalsagerne lavede flintsmedene bl.a. de elegante dolke, der kan findes som gravgaver.

Gravene er enten nyanlagte, eller det er genbegravelser i ældre gravkamre. På Horne Kirkegård findes en enkeltgravs-hellekiste, der senere er anvendt i dolktiden og senest i bronzealderen.

Bronzealderen

Overgangen til bronzealderen, ca. 1800 f.Kr., foregik jævnt. Man fortsatte et langt stykke tid endnu med at anvende flint, mens bronze efterhånden blev mere og mere almindeligt til redskaber, våben og smykker. En stor del af de tidligste bronzegenstande var importerede, som f.eks. et flot ungarsk sværd fundet ved ålestangning i Uggerby Å. En del af metalimporten må være foregået ad søvejen, og landingspladserne har antagelig været ved åudløbene på Vendsyssels østkyst. Rav har været en af de varer, der blev givet i bytte for bronzen. Danmarks største fund af rå rav fra ældre bronzealder er gjort ved Klattrup syd for Frederikshavn. I et lerkar fandtes 3,3 kg rav og et par bronzesmykker – sikkert en handelsmands varelager.

Takket være de mange gravhøje, der især findes i de bakkede moræneområder, er bronzealderen den oldtidsperiode, der er mest dominerende i landskabet. Grenen, der nu var dannet, har nok haft besøg af bronzealderfolk, men der findes ingen gravhøje her. Højene er ofte placeret med sans for udnyttelse af de naturlige højninger i terrænet. De rejstes over velstillede personer i den ældre bronzealder. Gravene i dem er hellekister eller egekister, hvori de døde lagdes iført klæder og forsynet med smykker eller våben og redskaber.

I midten af bronzealderen vandt ligbrændingen indpas. De lange kister mistede deres berettigelse, og kisterne blev efterhånden mindre og til sidst i mange tilfælde erstattet af urner, der placeredes i siden af ældre gravhøje. Nyanlagte høje var sjældne, og man var karrig med gravgaver – ofte gav man slet ikke nogen med.

Bronzealderboplads er endnu ikke kendt fra Vendsyssel. Det er derimod offerfund. Som i stenalderen foregik ofringerne ved vandløb og søer, og det tidligere nævnte sværd fra Uggerby Å er sikkert et offer. Andre genstande, der blev ofret, var bronzehalsringe. De findes ofte parvis.

Jernalderen

Omkring 500 f.Kr. begyndte jern at fortrænge bronze som det vigtigste nyttemetal. Det første jern var importeret, men efterhånden lærte man selv at udvinde jern af myremalm. Fundene fra den ældste jernalder er sparsomme, men der kendes såvel boplads- som grav- og offerfund.

I tiden op mod Kristi fødsel – sen førromersk jernalder – og de to første århundreder efter Kristi fødsel eller ældre romersk jernalder sker der en markant forøgelse af fundene såvel i antal som i geografisk spredning. Hele det nordlige Vendsyssel – med undtagelse af Grenen, som man kun vovede sig et lille stykke ud på – har været bebygget og opdyrket. Ved inddragelsen af jomfruelig jord gav man sig nogle steder i kast med så ufrugtbare arealer, at de hurtigt måtte opgives igen. Nogle af disse områder har ligget som hede indtil dette århundrede og dermed givet os mulighed for at se jernalderens markskel, der bestod af lave jordvolde. Et fredet område med gamle markskel findes på Tolstrup Hede vest for Uggerby.

Befolkningen har boet i enkeltliggende huse eller i landsbyer. Husene har været øst-vest orienterede, ca. 5 m brede og op til 20 m lange. I vestenden har der som regel været beboelse og i østenden stald. På Sæby-Frederikshavn-egnen er der ved Grønheden og ved Bækmoien udgravet huse med stensatte kældre, der tolkes som dels opbevaringsrum dels nødudgange. I samme område findes endvidere et antal kældre uden forbindelse med huse. De tolkes som en slags sæsonarbejdshytter i lighed med sæterhytter. Stenbyggede kældre, der er en østvendssyselsk specialitet, kan ses på et offentligt tilgængeligt areal på Gærumvej i Frederikshavn, kaldet Løgten Mark.

Før Kristi fødsel havde man ligbrændingsgrave. De brændte ben og eventuelle gravgaver blev enten placeret i en urne eller blot lagt i et hul i jorden. Som gravgaver var der ofte lerkar, sjældnere desuden smykker og personligt udstyr, redskaber og våben. En stor gravplads med omkring 100 grave er undersøgt ved Vogn. Nogle af lerkarrene fra Vogn samt lerkar fra andre vendsyselske lokaliteter har ret stor lighed med nogle polske lerkar, hvilket tyder på en forbindelse mellem de to områder. Nogle forskere taler ligefrem om

regulære folkevandringer, men der er ikke enighed om i hvilken retning, de skulle være foregået.

Omkring Kristi fødsel genoptog man skikken med at begrave de døde ubrændte, og ligbrændingen blev trængt stærkt tilbage. I Vendsyssel blev de ubrændte begravelser foretaget i stenbyggede kamre eller jordgrave med en teltformet trækonstruktion. Gravene er øst-vest-orienterede og indeholder op til 10 lerkar, der må have rummet madvarer, en jernkniv og jævnlige også smykker og personligt udstyr, sjældnere redskaber og våben. De stenbyggede grave er efterhånden undersøgt i et antal på ca. 450 i hele Vendsyssel, og er et af de almindeligste fortidsminder, der stødes på ved markarbejde. Bevarede stenbyggede grave findes bl.a. på Hjørring Kirkegård.

Offerfund er meget almindelige. Det drejer sig først og fremmest om lerkar, der oprindeligt har indeholdt madvarer, som er nedsatte i vandløb og søer, såkaldte mosepotter.

En nærmere analyse af de jyske fund fra ældre romersk jernalder viser, at der kan udskilles en del områder med særpræg inden for såvel gravskik som oldsagsmateriale. Det gælder f.eks. Vendsyssel, som må have været en enhed – måske med egen høvding.

Fra resten af jernalderen, yngre romersk jernalder, germansk jernalder og vikingetid, er fundene sparsomme i det nordlige Vendsyssel, men såvel bo- som gravpladser er kendt. Nævnes bør den smukt beliggende gravplads med små gravhøje ved Donbæk nær Frederikshavn. Offerfund er bl.a. kendt fra nogle stenrev nord for Strandby, hvor der er fundet talrige dyreknogler og to menneskekranier, af hvilke det ene bærer spor efter skalpering.

Strejftog i historien

Af Knud Bidstrup

I gamle dage sagde man i Vendsyssel, at der var langt til Gud i himlen, men længere til kongen i København.

Og det var ikke helt løgn.

Menneskene på kontinentets yderste spids

Set med vendelbøjne lå rigets hovedstad mildest talt noget afsides, og vendelboerne måtte tit sande, at kongernes og centraladministrationens interesse for dem kunne være på et meget lille sted. Derfor betragtede de sig også som sorterende direkte under Vorherre; de nægtede at tro på, at øvrigheden var indsat af Gud. Det er der en række eksempler på i landsdelens historie, navnlig den ældste og mest dramatiske, og det er, hvad der er af fast føde i myten om, at vendelboerne skulle være særligt stridbare, stædige, rethaveriske og frihedselskende.

Naturligvis er det kun en myte – ligesom f.eks. den om skotternes nærighed. Vendelboer ligner til forveksling andre mennesker, og det har de uden tvivl gjort til alle tider. Det kunne der for så vidt godt føres sandsynlighedsbevis for, men det er ret uinteressant. Derimod kunne det i parentes bemærket være en morsom opgave for en historiker at eftervise, hvordan myten om vendelboernes særpræg er opstået og kommet i omløb.

Alt tyder på, at den først er blevet til omkring midten af forrige århundrede, og at den er et produkt af romantikken, nationalismen og den tidlige turisme. Med de forbedrede samfærdselsmidler kom det på mode i hovedstadens dannede kredse at drage på opdagerfærd til det mørke Jylland og skrive rejsebrevne derfra. Først og fremmest interesserede disse opdagelsesrejsende sig for »antiquariske mærkværdigheder« og »interessante folketyper«, og det siger sig selv, at befolkningen i en så fjern og ukendt provins som Vendsyssel måtte appellere særligt til fantasien.

Såre fantasifuld er da også den skildring af vendelboerne, der gives i et tobinds værk, »Naturen og menneskelivet, en folkelig

Flyveroptagelse af Jyllands nordspids, Grenen. Geodætisk Institut. Till. A. 114/78. Copyright.

jordbeskrivelse«, som udkom i 1850'erne. Dets forfatter, en senere sognepræst Andreas Evald Meinert – som ifølge Brickas biografiske leksikon nød en vis anseelse i samtiden – fastslår, at »det er ellers et mærkeligt folk, disse vendelboer. De adskiller sig i udseende og levemåde ikke lidet fra de øvrige jyder. Intet steds i Danmark ser man en så gennemgribende forskel i udseende som hos beboerne af denne provins . . . Vi ledes derved til at antage, at der i Vendsyssel kan have fundet en blanding sted mellem forskellige nordiske

stammer«. Videre hed det, at »vendelboerne er et folk ligesom landet, de bebor, vildt og rådt, uden poesi og sans for, hvad der forskønner livet, men de er derimod en overordentlig kraftig stamme, ubøjelig til den yderste grad og besjælet af en mageløs kærlighed til friheden«. Grever og karper kan ifølge Meinert ikke trives i Vendsyssel, de første fordi vendelboerne aldrig har bøjet sig under adelens åg (karper klarer sig ganske fortræffeligt!), og vendelboernes »vilde kraft« viser sig i deres ulyst til at bøje sig under loven, ligesom de finder præsternes tale om menneskets synd og fortabthed fornærmelig og derfor holder sig væk fra kirkerne.

Sådan går det deruda' med luftige generaliseringer, men overfor denne og lignende romantiserede beskrivelser står dog andre og mere tilforladelige udsagn om den tids vendelboer. Vi har bl.a. L. C. Brinck-Seidelins amtsbeskrivelse fra 1828. Som amtsforvalter i Hjørring kendte Brinck-Seidelin Vendsyssel indefra, og han tegner billedet af en stilfærdig, fattig og uhyre nøjsom bondebefolkning, lidt træg i det, uden munterhed, kritisabel for sin mangel på renlighed og sin overtroiskhed, men venlig og tjenstvillig. Vendelboen deler gerne sin mad med den, der »anråber om medlidenhed«, han er gæstfri og ville føle sig fornærmet, om en fremmed bød betaling for, hvad han af sin fattigdom frembærer for ham. Drikfældighed er såre sjælden i Vendsyssel – modsat hvad man kender fra Sjælland, tilføjer forfatteren – og vendelboen har også agtelse for religionen, besøger flittigt Guds hus og forsømmer ej husandagt.

Det er jo en ganske anden historie, og hvad angår de karaktertræk, der særligt skulle kendetegne vendelboerne, har Brinck-Seidelin denne kommentar: »Vendelboen er vist nok nidkær for, at hans rettigheder, virkelige eller indbildte, ikke skulle krænkes, især når han tror, at hans eftergiveness ville synes forsagthed, som hans kammerater ville spotte. Han bliver da stivsinnet og er så vanskelig at behandle. Åbenhjertig er han ikke, mindst i sin omgang med dem, der er over hans stand«.

Med andre ord – almuen i Vendsyssel var som almuen alle andre steder, og hvis almuesindet måske kom lidt tydeligere frem her, havde det sin naturlige forklaring i, at landsdelen var fattig, tyndt befolket og isoleret. Vendelboernes eneste kontakt med verden udenfor var de embedsmænd, der for en stor del betragtede dette

Børglum Kloster. Carrebye fot. Danmarks Turistråd.

det yderste Thule som et forvisningssted og sjældent opfattede sig som folkets tjenere.

I tendensen til at sende de dårligste eller vanskeligste embedsmænd til Vendsyssel skal man også se forklaringen på den gamle vending om, at Vendsyssel ligger norden for lands lov og ret. Dens oprindelse er uklar, men der synes ikke at være tvivl om, at den sigtede til, at landsdelens embedsmænd manglede evne og vilje til at beskytte befolkningen mod kriminalitet og korrupsion.

I dag, hvor Vendsyssel er hæftet på den jyske halvø med broer og tunneler, opfattes det ikke som en ø. Men det var det til gavn i gamle dage. Ikke alene udgjorde det den ene halvdel af den nørrejyske ø, men det var også mod sydvest afgrænset af store folketomme mose- og klitområder. Indtil der i 1865 kom en pontonbro mellem Nørresundby og Ålborg – den der var i brug til 1933, og som det kostede fem øre at passere – måtte mennesker, dyr og gods færges over Limfjorden i robåde. Og først da jernbanen nåede til Vendsyssel i 1871, og der i 1879 færdiggjordes en jernbanebro over fjorden, blev Vendsyssel endelig knyttet mere fast til den øvrige del af riget.

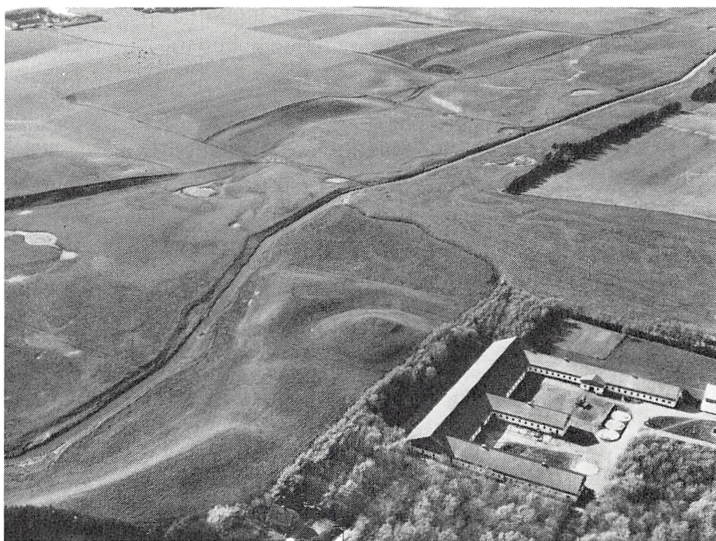
I de ældste tider gik hovedruten til Vendsyssel dog ikke over Ålborg-Nørresundby, for så skulle man gennem den uvejsomme Store Vildmose med dens helheste og lygtmænd. Når konger og andre stormænd skulle did med deres svende, valgte de bagvejen, dvs. ad den jyske hærvej over Viborg til overfartsstedet Aggersund, derfra til Slettestrand og videre strandlangs mod nord. Enhver, der har prøvet at køre i bil på stranden ved Løkken og Blokhus, forstår umiddelbart, hvorfor man foretrak den rute. Så fin en vej havde man ikke noget andet sted på de tider; her kunne man komme frem lige så hurtigt hestes eller menneskers ben kunne bære.

Først omkring det nuværende Løkken – inden de store å-udløb vanskeliggjorde den videre passage ad stranden – drejede alfarvejen ind i landet ad vandskellet mod Hjørring. Og her har vi nok forklaringen på, at biskoppen over Vendelbo stift omkring 1130 flyttede sin residens til Børglum, hvor der også i forvejen lå eller havde ligget en kongsgård. At Vestervig blev opgivet som bispesæde er et interessant udtryk for, at det økonomiske tyngdepunkt i stiftet blev forrykket med tilsandingen af Limfjordens udløb i Vesterhavet. Men hvorfor flyttede bispestolen ikke til Hjørring, som allerede da var en ret anseelig by? Alle andre biskopper havde deres faste tilhold i byer.

Når man står på Børglum Bakke, hvor Børglumkloster stadig troner som en dejlig hvid bygningsklump, der kan ses milevidt omkring, fornemmer man hvorfor. Det var et strategisk vigtigt sted. Herfra havde man overblik over alt, der bevægede sig i landskabet i vid omkreds, og det kunne der hurtigt blive brug for.

De katolske biskopper var jo ikke alene Kristi stridsmænd – de var i mindst lige så høj grad politikere og godsherrer, der herskede hårdt over deres område, om nødvendigt med våbenmagt. Mest berygtet af børglumbisperne er Stygge Krumpen, der er blevet identificeret med alle den katolske kirkes uhyrligheder. Men det skyldes nok, at han var den sidste i rækken. Langt værre var f.eks. en af hans forgængere, Tyge Klerk, der under Christoffer den Anden udnyttede kongens svigtende magt til at gøre sig til hersker over Vendsyssel.

Med et svært bevæbnet følge drog han rundt i landsdelen, beslaglagde kongens godser og inddrev skatter hos bønderne. Han jog også munkene i Børglum væk og forvandlede klosteret til en verita-

Besidderne af herregården Åstrup i Hjørring Skt. Hans landsogn er kendt siden midten af 1300-årene. Vest for laden ligger et betydeligt voldsted, en rund banke, omgivet af en tør ringgrav. Den antages at være fra den tidlige middelalder. Hans Stiesdal fot. 1959. Nationalmuseet.

bel fæstning mod kongens mænd. Det lykkedes tilsidst at tage ham til fange og sætte ham i fængsel, men han undveg, flygtede til Rom og forelagde sin sag for paven – med det resultat at Christoffer blev lyst i band!

Der var gode, selvskabte grunde til, at børglumbisperne ikke altid følte sig trygge. Da bispesædet flyttedes til Børglum, var det også endnu i frisk minde, hvordan Knud den senere hellige i 1086 havde måttet flygte fra stedet, forfulgt af rasende bønder, der tilsidst indhentede og dræbte ham i Odense.

Krige og fattigdom

Hverken denne eller de følgende vendsysselske »bondekrige« i 1441 og 1534 skal repeteres her. Kendt er beretningerne om vendelboerne, der »byggede dem en vognborg og lod deres liv« på Skt. Jørgensbjerg, og om skipper Clement, der ikke var nogen almindelig bondeskipper men Christian den Andens kaperadmiral. De har

givet næring til romantiske forestillinger, men den sørgelige sandhed om disse opstod er, at bondealmuen hver gang var brikker i et blodigt spil om magten. Uvidende, som bønderne var, om tingenes sammenhæng, lod de sig hidse op til at tro, at de kæmpede for egne interesser, de benyttede chancen til at tage hævn for de nære plager, men det var i den sidste ende dem, der måtte betale omkostningerne med liv, frihed og halsløsningspenge.

Efter Clementsfejden hører vi ikke mere om bondeoprør i Vendsyssel, men der skete nok af ulykker endda. Navnlig var 1600-årene strenge med tre militære besættelser, først af de kejserlige tropper, der rykkede op i Jylland efter Christian den Fjerdes uheldige indblanding i trediveårskrigen, og dernæst i to omgange af svenskekongens tropper. Vendsysselske bønder forsøgte flere gange at gå til modstand mod de fremmede, men blev naturligvis slået ned af de trænede soldater.

Besættelserne efterlod Vendsyssel udpint og forarmet med ødegårde og forhuggede skove. Folketallet faldt stærkt på grund af epidemier, kvægstortrev tusinder af heste og køer, og sandflugten, der altid havde været et problem, fik et frygteligt omfang. Skagens tilsandede kirke, Mårup Kirke ved Lønstrup og kirketomterne ved Nørre Lyngby og Rubjerg vidner stadig herom, og under sandet ved Vestkysten ligger i snesevis af begravede landsbyer. I det nu nedlagte Rubjerg Knude Fyr ved Lønstrup har Vendsyssel historiske Museum planer om at indrette et sandflugtsmuseum.

Vendsyssel måtte gennemleve et par århundreder i dyb armod. Først et godt stykke ind i forrige århundrede begyndte det igen at gå fremad. Øget produktion i landbruget, stærk befolkningsvækst og andet satte da skub i handelen, og fremgangen understøttedes af bl.a. havnebyggeriet i Frederikshavn og anlæg af nye hovedveje, chausseer.

Skudehandel og havnebyggeri

Det er karakteristisk, at den første af disse chausseer ikke kom til at gå mellem Hjørring og Ålborg, men mellem Hjørring og Løkken. Løkken var nemlig Hjørrings vigtigste ladeplads for den skudehandel, der på den tid var et vigtigt led i Danmarks udenrigshandel. Langs hele Vendsyssels vestkyst havde der i århundreder været

drevet en betydelig skibsfart med de såkaldte sandskuder, mest på Norge, men også i et vist omfang på England og Holland. I Blokhus, Løkken, Lønstrup, Tornby og andre steder udviklede der sig betydelige handelshuse, og købmændene i Hjørring havde også deres pakhuse ved kysten. Eksporten bestod fortrinsvis af korn, saltet kød og flæsk og smør, som smørkræmmerne købte op hos bønder og æltede sammen til noget, der havde meget lidt lighed med vor tids lurmærkede. Med sig tilbage havde skuderne først og fremmest træ og jernvarer.

Skudehandelen nåede sin blomstring omkring midten af forrige århundrede, men med jernbanens komme og oprettelsen af andelsmejerier og -slagterier sygnede den hen. Det var dog først på denne side af år 1900, den sidste skudeskipper lagde op.

Løkken er skabt af skudehandelen. De første mennesker, der tog fast bopæl på Furreby Løkke i 1678, ernærede sig – som der står i et gammelt dokument – »ved ølsalg og andet«, og det er unægteligt gået fremad med ølsalget siden. Med skudehandelens hensygnen blev Løkken et fiskerleje, men mod slutningen af århundredet opstod også den sære, nye vane at vade ud i det kolde havvand – og bagefter påstå at det var dejligt. De gamle købmandsgårde blev her som på andre skudehandelspladser omdannet til badhoteller og pensionater, og fiskerne fik en kærkommen ekstraindtægt ved at leje ud til badegæster. Nu er Løkken Danmarks største badeby. Turismen har her skabt en helt ny bytype, der kun lever om sommeren, men som da til gengæld kan have 30–40.000 »indbyggere«.

Frederikshavns fremstormen i forrige århundrede trak i nogen grad udviklingen i Vendsyssel mod øst. Det huede ikke Hjørrings bymatador, den meget initiativrige konsul Chr. H. Nielsen, og han lagde sig i selen for, at Hjørring kunne få sin egen havn ved Lilleheden, nu bedre kendt som Hirtshals. På et af de mange møder om denne sag sagde han, at en havn her ikke blot ville få lokal betydning, men »også nogen betydning for verdenshandelen«.

Staten var dog længe ikke interesseret i at investere i foretagendet, den foretrak at udbygge Frederikshavns havn. Der kom ganske vist et par ingeniører fra København op for at se på forholdene ved Lilleheden. De opholdt sig der i et par timer og blev – som en avis noterede – »set siddende i klitterne, hvor de spiste deres frokost og

drak portvin til«.

Først i 1919 kunne den fremragende vandbygningsingeniør Jørgen Fibiger tage fat på at bygge Hirtshals havn, der blev hans livsværk. Den fik ikke nogen betydning for verdenshandelen; derimod blev den – navnlig efter anden verdenskrig – hjemstedet for et stort fiskeri og er nu Danmarks tredje største fiskerihavn. Desuden er den overfartssted til Kristiansand, og med færgeforbindelsen her er de gamle bånd mellem Vendsyssel og Sørlandet fra skudehandelns dage blevet genknyttet.

I det fine lille museum, som Vendsyssel historiske Museum har oprettet i Hirtshals, får man et indtryk af, hvordan livet på stedet formede sig før havnen.

Jernbanen – både stambanen gennem Vendsyssel og det net af privatbaner, der fulgte efter, men hvoraf nu størstedelen er blevet konkurreret ud af bilerne – bidrog til en opblomstring af byernes erhvervsliv, og de skabte også helt nye byer.

En af dem var Vrå, der ved at anlægge sin egen stil hævdede sig smukt i konkurrence med en anden nyskabelse, Brønderslev. Vrå blev et kulturcentrum – vendelboernes Mekka.

Åndelige brydninger

I 1890 flyttede den højskole, som i 1872 var begyndt i Stenum, til Vrå station. Her ligger den stadig, og den er stadig en meget søgt højskole. Det er også her, Broby-Johansen holder sine berømte kunstkurser, der søges af folk fra hele Norden.

Omkring højskolen skarede den voksende stationsbys grundtvigianere sig – også rent geografisk – mens missionsfolkene, der udgjorde en anden stærk gruppe, holdt sig på den anden side af jernbanelinjen. Erling Kristensen, den ene af byens to litterære cykelsmede – den anden var Thomas Olesen Løkken – har i romanen *Byen mellem to tårne* skildret dette mærkelige miljø. De to lejre stod skarpt over for hinanden. De havde hver sin kirke og hver sin skole, og det kom så vidt, at de ikke ville dele kirkegård. Grundtvigianerne anlagde deres egen, hvor de kunne komme til at ligge mellem ordentlige mennesker, hvoraf ses, at højst irrationelle faktorer kan komme til at gribe ind i byudvikling og byplanlægning.

Man kan i det hele taget ikke vurdere den materielle udvikling i

Vendsyssel i slutningen af forrige århundrede uden at kaste et sideblik til det åndelige røre, der samtidig gik over landsdelen. Der er en nær sammenhæng mellem de to ting, selv om man – som det er udtrykt – ikke kan afgøre, »om det var helligånden eller stigningen i smørpriserne, der kom først«.

Den virkning af grundloven, der mærkedes først i Vendsyssel – og stærkere her end i nogen anden landsdel – var sekternes frihed til at forkynde deres lære. Mange forskellige sekter fiskede fra århundredets midte i det religiøse dødvande, som den rationalistiske folkekirke havde skabt, og størst held havde mormonerne. Med deres forjættende tale om det ny Jerusalem i det fjerne Utah appellerede de stærkt både til religiøst behov og udlængsel, navnlig hos den fattigste og mest afsides boende del af landalmuen. Da vækkelsen var på sit højeste mønstrede Vendsyssel over halvdelen af alle mormoner i Danmark, og i store skarer udvandrede folk til Saltsøstaden. Mange af udvandlerne blev dybt skuffede, og vækkelsen skabte også utallige tragedier i form af splittede familier.

Præsterne tog i de første år sjældent til orde mod mormonprædikanterne. Det var fra almuen selv, modstanden kom, men til gengæld betød det et åndeligt gennembrud inden for folkekirken i landsdelen. En række markante lægprædikanter, hvoraf flere karakteristisk nok havde været ved at falde for mormonismen, fulgte i hælene på mormonprædikanterne og gendrev deres vidnesbyrd. Navnkundigst af dem var Skov-Kirsten, en ung bondepige Kirsten Marie Larsdatter fra Tårs sogn. Hun trodsede Pauli ord om, at kvinder skulle tie i forsamlinger, og det endte med, at hun fik biskop P. C. Kierkegaards velsignelse til det, ligesom mange præster sendte bud efter hende, når mormonerne skulle bekæmpes.

I begyndelsen var lægprædikanterne og de mennesker, der samledes om dem, ikke retningsdelte. De stod på folkekirkelig grund og kendte hverken til grundtvigianisme eller Indre Mission. Disse to retninger kom til Vendsyssel udefra. Biskop Kierkegaard var aktiv for at få grundtvigske præster placeret i landsdelen, og i 1866 indledede Indre Mission et stort fremstød nord for Limfjorden. Dermed deltes vandene, og de deltes skarpt. Grundtvigianerne fik navnlig fodfæste i det indre af Vendsyssels nordlige trekant, missionsfolkene i kystegnene. De første var venstremænd og de sidste

højremænd – selv om de officielt tog afstand fra al maskepi med politik.

Landets ældste og stadig meget brugte missionshus ligger i Horne ved Hirtshals. Her blev Johan Ph. Jeansson sognepræst i 1871. Han var en fyrig vækker, for ikke at sige svovlprædikant, og der gik frasagn om hans intolerance og grove virkemidler. Men han igangsatte den indremissionske vækkelse, der bredte sig videnom i landsdelen.

En stærk bastion sikrede Indre Mission sig også på Skagen, og her kan man måske bedre end mange andre steder konstatere, at »hvad hånden skaber er åndens spor«. Skagens fiskerbefolkning var i det meste af forrige århundrede et fattigt og håbløst proletariat. Man sagde, at skagboerne spiste fisk til fisk, og det var ikke helt forkert. Tørfisk måtte sommetider gøre det ud for brød og kartofler, som var varer, man skulle spare på. Mod slutningen af århundredet begyndte det dog at lysne lidt i fiskerhjemmene. Baggrunden herfor var hverken petroleumsmotoren – for den var ikke kommet frem endnu – eller havnen, for Skagen fik først sin havn i 1907. Nej, vendingen kom med den indremissionske vækkelse.

Den var ikke blot af religiøs art, men også en social bevægelse og et udslag af menneskelig oprørstrang. Walter Schwartz har i sin bog om skagensmalerne sagt, at når navnlig fiskerkonerne sluttede sig til missionen, var det for at være sikre på at komme i himlen, så de kunne pisse de store ned i hovedet!

Man kan måske tilføje, at det også var for at få lidt mere til den daglige husholdning. Med vækkelsen holdt fiskerne nemlig op med at sidde i købmandens butik og drikke brændevin. De kom til bevidsthed om eget værd, gjorde sig fri af købmandens nåde og barmhjerlighed, lagde skilling på skilling og skaffede sig større både, så de stod rustet, da den tekniske udvikling muliggjorde, at fiskeriet kunne blive et moderne erhverv.

Foruden grundtvigianisme og Indre Mission bidrog også en bevægelse af original vendsysselsk aftapning til det åndelige røre. Det var den Bjørnbak'ske. Når grundtvigske foredragsholdere talte om, at der var tre livsanskuelser, Indre Mission, grundtvigianismen og madstrævet, var det en til de to vendelbobrødre Thomas og Lars Bjørnbak. Mest kendt af de to blev Lars, der senere flyttede til Århus

Anna Ancher. Missionsmøde i Skagen 1903. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

og begyndte udgivelsen af venstrebladet Aarhus Amtstidende. Thomas drev i nogle år en højskole i Smidstrup ved Hjørring.

I kristendomssyn stod Bjørnbak'erne grundtvigianismen nær, men de ivrede for folkelig og politisk ædruelighed, og i hårde dyster kaldte de hånende grundtvigianerne for »krigsgale bragesangere«. Deres motto var: »Oplysning er magt, uvidenhed trældom, frem, bondemand, frem!«

Sproget

Af K. Ringgaard

Vendelboerne har jo op gennem tiderne haft ry for at være selvstændige folk, der kendte deres eget værd. Dette viser sig også i deres forhold til deres sprog. De har i højere grad end mange andre danskere holdt fast ved deres dialekt, som på så mange måder er forskellig fra de andre danske dialekter. De har også tidligt vist deres interesse for dialekten ved at give beskrivelser af den. En af de første og mest fuldstændige dialektbeskrivelser i dansk er af skolelæreren J. M. Jensen: *Et Vendelbomåls Lyd- og Formlære*, 1897–1903. En lydbeskrivelse efter nyere videnskabelige principper er givet af Georg Søndergaard: *Diftonger og monoftonger i en vendelbodialekt*, 1975. – I H. F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almue mål I-IV, 1886–1914*, er vendelbomålet meget rigt repræsenteret, fordi Feilberg fik tilsendt omfangsrige bidrag fra mange ivrige vendelboer. Men snart fik vendelboerne deres helt egen ordbog, J. Kr. Larsen: *Ordbog over Vendelbomaålet*, 1914. Og en langt fyldigere ordbog er udkommet for nylig, udgivet af Vendsyssel Tidende. Det er Arne Espegaard: *Vendsysselsk ordbog I-IV*, 1972–1974.

Mange forskellige vendsysselske forfattere har vist deres kærlighed til hjemegnens sprog ved at skrive på dialekten. Særlig kendt er nok Jens Thise, S. C. Sortfeldt (Wolle Mai) og Kristen Klastrup. Andre forfattere som f.eks. Thomas Olesen Løkken og Knuth Becker krydrer deres rigsdanske med mange vendelboudtryk og vendinger. I nyeste tid har Niels Hausgaard formået at udbrede denne interesse for vendelbodialekten til det ganske land med sine mange viser på målet fra Horne ved Hirtshals, skønt man skulle tro, at dette sprog umiddelbart måtte være ret uforståeligt for københavnere og andre øboer.

De tre køn

En bemærkelsesværdig ejendommelighed ved vendelbomålets grammatik er, at navneordene har tre køn. I rigsdansk har man som

bekendt blot to køn, fælleskøn og intetkøn. Det samme har man i Østjylland og Sønderjylland, mens man i Vestjylland siger en om alle ting. I Jylland har kun Djursland og så altså Vendsyssel bevaret den gamle inddeling med hankøn, hunkøn og intetkøn. Man kan se det i følgende vers af Niels Hausgaard:

Tjykkent er rænt, åltj er på plads
 wåjhanen drepper i wasken.
 Soel glimter i kopper, tallerkner å glas
 å gløer i tjesbærwinsflasken.
 Hen øwer wåjhanen henger i kluk
 i weeje der snorrer en flyew dar wil uk
 . . . hels lejer åelting så steel hen.

Man kan se ordenes køn af kendeordene, det ubestemte og det bestemte. *I kluk* er hankøn, *en flyew* er hunkøn og *æ tjykkent* er intetkøn. I bestemt form hedder det så i hankøn f.eks. *klui*, *dawi*, i hunkøn *flasken*, *wåjhanen*, og i intetkøn *tjykkent*, *weeje*. Der er altså to former for bestemt intetkøn, hvor -t (eller -tj) bruges efter medlyd, og -e bruges efter selvlyd. Mere påfaldende er det dog, at den bestemte artikel i hankøn og hunkøn ligesom kan blive væk, og bestemtheden viser sig ved, at ordet får en anden udtale. F.eks. hedder en stol *i stuel*, men stolen hedder *stwol*. Andre eksempler: *i gre'n*, *græn'*; *i wej*, *we'j*; *en su'l*, *so'l* eller *swol'*; *en kun*, *kwæn*.

Kønnene viser sig også i visse stedord, som f.eks. *min*, *din*, *sin*, hvor vi har *me'j* i hankøn, *min'* i hunkøn og *met* i intetkøn. Siger en vendelbo *der kommer jej*, så er det en mand, der kommer; var det en kone, ville han sige *der kommer jen*, og *der kommer jet* betyder, at man ikke ved, hvad køn det er, svarende til rigsdansk, der kommer nogen.

I ældre tid brugte man også at henvise til ord af hankøn og hunkøn med *haj* og *hon*. Nu bruges det dog næsten kun om levende væsener, men her kan det til gengæld bruges mod det naturlige køn. Fordi ordet *kat* er hankøn, kan man sige *katti haj er i honkat*, hvad der forekommer rigsdansktalende meget mærkeligt. Endnu Niels Hausgaard siger *måen haj skjønner*, mens han siger *soel dæj går nier*.

Derimod bøjes tillægsordene næsten ikke i køn. Det hedder både *i*

skøn maj, dvs. en flink mand, *en skøn kun* og *æ skøn weer*, et dejligt vejr. Kun når tillægsordet står bagefter et intetkønsord, bøjes det: *weere er skønt, hukse er høwt*.

Udsagnsordenes bøjning er i vendelbomålet langt mere indviklet end i rigsdansk, så det bliver for omstændigt at gøre rede for den her. Men det er værd at nævne, at mens i rigsdansk ca. 90 pct. af de svage udsagnsord bøjes med tilføjelsen af -ede i datid og kun ca. 10 pct. med tilføjelse af -te, så er det lige ved at være omvendt i vendelbomål. Af de 1629 udsagnsord, J. M. Jensen nævner i sin grammatik, bøjes kun ca. 34 pct. med tilføjelse af -e, som svarer til rigsdansk -ede, men hele 45 pct. med tilføjelse af -t eller -tj, og resten bøjes på andre måder.

I udtalen har vendelboerne naturligvis meget til fælles med andre jyder, men andre ting er særlig vendsysselske eller endda specielle for den nordligste del, Horns herred.

Ejendommeligheder i udtalen

Almindelig jysk er det f.eks., at man aldrig udtaler det sidste, tryksvage -e i ordene. Det er også almindelig jysk, at man udtaler i og e som y og ø foran v, så blive hedder *blyew*, skrive *skryew* og jeg skrev et brev *A skrøw æ brøw*. Det er nørrejysk, at man udtaler det lange o som u(e), *uer*, ord, *buer*, bord, *sul*, sol, *kun*, kone, *stuer*, stor, og det lange å som o, *igoer*, igår, *oer*, år, *hoer*, hård, *koel*, kål, mens langt a oftest udtales å, *håll*, hale, *gæe*, gade, *håer*, hare, *kåll*, karl. Også kort a er i mange forbindelser blevet til å, vand og sand hedder *wåj* og *såj*, en lang stang hedder *en lång stång*, salt og malt *såltj* og *måltj*. Specielt for limfjordsegnene gælder det, at a også er blevet til å foran mp, nt og nk, så damper hedder *dåmper*, stampe *ståemp*, kant *kåntj*, vanter *wåntjer*, en hank *i hånk* og en stank *i stånk*. Derimod har omtrent de samme egne ikke som det øvrige Nørrejylland fået å foran g og b, så det hedder *baeg*, *kaeg*, *smaeg* og *gaeb*, *taeb*.

De fleste har lagt mærke til, at alle vendelboer bruger w. Det har sikkert tidligere været almindeligt over hele Danmark, og i limfjordsegnene har man altså holdt fast ved den gamle udtale. Andre ting, man har bevaret, er det kraftige tungespids-r og udtalen af det skrevne h i *hwæm* og *hwa* og *hjæm* og *hjælp*.

Meget iørefaldende er det, at vendelboerne udtaler det skrevne

nd som j. Der er allerede givet mange eksempler på det. Stavemåden nd brugtes i ældre dansk til at betegne en n-lyd, der adskilte sig fra det normale n ved at have en tydelig j-agtig biklang. Vendelboerne har altså, ligesom i øvrigt mange øboer, helt opgivet n'et og har kun j tilbage. Så nu hedder det *wåj, huj, lajmaj, hævjer, ajen, Aejs, roj*.

Vendelboerne ligner fynboerne derved, at de ikke udtaler det bløde d. De siger altså f.eks. *ma, fæer, fødder, wue, våd, ue, ude, sli, slide*. Men de kan dog godt udtale et blødt d, og de gør det tit. Ord som du, dig, den, det, de, dem, der, da får blødt d, når de står inde i en sætning, altså f.eks. i *gå din vej*.

Påfaldende er det, så tit vendelboerne bruger en særlig t-lyd, som for det meste lyder som tj, men nogle steder som tsj eller ts. Den bruges for det første i begyndelsen af ord, svarende til rigsdansk k foran fortungeselvlyd: *tjykken, køkken, tjesbærwin, kirsebærvin, tjyer, køer, tjøs, kys, tjiek, kikke, tjærk, kirke, tjæp, kæp*. Den bruges også for rigsdansk -gt, f.eks. *atj, matj, agt, magt*. Endvidere efter visse l og n, som i *åltj, alt, fultj, fuldt, wæltj, vælte, intj, ikke, låntj, langt*. Endelig bruger man det svarende til rigsdansk stød efter i: *Maritj, forbitj, meloditj, fritj*. I øvrigt er stødet på tilsvarende vis blevet til en k-lyd efter u: *kluk, klud, uk, ud, huks, hus*.

Ligesom k er blevet ændret foran en fortungeselvlyd og foran j, er også g blevet det. I det sydlige Vendsyssel er det blevet til j, men i Horns herred har man bibeholdt en lidt ældre udtale dj i de fleste ord: *djik, gik, djør, gør, djuer, gjorde, djaen, gerne, djier, giver, djæs, gæs*. Men man siger dog altid *ijen, igen*.

Vendelbomålet har mange ord, som ikke bruges andre steder, og der findes mange yndlingsgloser, som nok er kendt andre steder, men som dér ikke er så hyppige. Her skal blot nævnes nogle få. Vendelboerne siger meget tit, at noget er *skønt* eller *liet*, dvs. dejligt eller det modsatte. Ordet *gævt, jøwt*, bruges også i betydningen rart, godt, dejligt. Glosen *waeg* bruges i en vag betydning om syg, dårlig, ikke helt i orden. De gamle ord *øen, middagsmad og dower, morgenmad*, kan stadig høres. Det samme gælder det gamle ord *vorde*, dvs. blive, f.eks. hos Niels Hausgaard: *maj wo æ bier meesk å å gå å haek sin rower*. Udråbsordet *to* er meget brugt i begyndelsen af en sætning. – Særlige vendsysselske ord er f.eks. *loep, lukke op, ræten, tæten, læten*, at rette, tætte, lette, og *bræet*, smøge ærmer eller bukseben op.

Kirker og kalkmalerier

Af Vibeke Michelsen

De allerældste kirker bygget af træ er der endnu ikke fundet spor af i det nordlige Vendsyssel. Men istidslandskabernes granit var et mere uforgængeligt byggemateriale. Hugget ud i store, retkantede kvadre fandt granitten anvendelse i det omfattende kirkebyggeri, der foretoges i 1100-årene og begyndelsen af 1200-årene. I denne periode opførtes hovedparten af de små og ofte ret beskedne landsbykirker, der er bevaret i stort antal endnu i dag.

Kirkernes plan er den almindelig kendte: et lille kor, kun sjældent afsluttet af den halvrunde alterudbygning, apsis, som er mere udbredt andre steder i landet. Vest herfor et længere og bredere skib, hvortil der oprindeligt var adgang ad en kvindedør i nord og en mandsdør i syd, den første som regel tidligt tilmuret for at forhindre gennemtræk og kulde.

Granittens tidsalder

Højt over de jævne landsbykirker rager to tidligere klosterkirker op: Børglum, stiftets hovedsæde, efter at bispem i 1130'erne var flyttet hertil fra Vestervig, og Vrejlev præmonstratenser-nonnekloster, grundlagt fra Børglum efter 1215. Begge kirker er komplicerede bygværker, stærkt ombyggede i den senere del af middelalderen, men i deres ældre anlæg opført af granitkvadre, iblandet tegl, over en profileret granitsokkel. Børglum klosterkirke var oprindeligt planlagt med et storslået koranlæg i slægt med Viborg domkirke og Vestervig klosterkirke, med apsis og dobbeltkapeller, korsarm og tredelt skib. Af alt dette er nu kun korets østligste fag, tværskibsfaget og en del af skibet tilbage, med senere tilbyggede hvælv og med levn i murværket fra flere perioders ombygninger.

Den hvidkalkede kirkebygning, der nu er den eneste rest af det udstrakte klosteranlæg i Vrejlev, fremtræder i dag som en 1400-tals toskibet teglbygning. Spor i murene afslører dog også her, at den oprindelige bygning var en treskibet basilika med kor og apsis, opført af granitkvadre og med en dekorativ rundbuefrise.

Hovedparten af områdets kirker er dog de små, grå og ofte uanselige landsbykirker, der imidlertid ved nærmere eftersyn er alt andet end farveløse. Granitten spiller i mange farver og nuancer, rødt, blå og sort, undertiden grøn- eller gulfarvede af alger, der trives vel i det fugtige klima.

Kun sjældent kan de nordjyske kirker vise eksempler på den andetsteds i Jylland så rige granitskulptur. Soklerne, som kirkebygningerne hviler på, er her blot skråkantede, af og til dog med et lille profilled. Vinduerne er ikke særligt fremhævede, og kun få af de enkle granitportaler er udsmykkede. Undertiden er dækstenen prydet med et enkelt kors som i Mosbjerg, eller på begge portaler som i Jelstrup, hvor der på den ene tillige er indristet en ørn, evangelisten Johannes' symbol, tydeliggjort for kirkegængerens ved indskriften: »Ioahnnncs«. I Bjergby ses et relief af korslammet, symbolet for Kristus, her i skikkelse af en vædder, der står mellem en lille fugl og en kvinde med lang fletning. I det halvrunde tympanonfelt over norddøren på samme kirke figurerer en drage, symbolet for det onde.

Af såkaldte billedkvadre, sten med særlig udsmykning anbragt tilsyneladende vilkårligt rundt om på bygningen, kan kun fremhæves den fra Børglum klosterkirke med en krumbøjet mand liggende på ryggen, måske et »overtaget« hedensk motiv, den bundne Loke. Et enkelt fremspringende mandshoved stirrer frem fra skibets syd- mur på den forholdsvis skulpturrige Bjergby kirke.

Kirkernes bygmestre er som regel lige så anonyme som deres bygherrer. På en søjlebasis fra Børglum kan dog læses et mester- navn, skrevet på latin med runer: Mester Tue gjorde mig. Kirkernes døbefonte af granit, ofte jævngamle med kirkebygningerne, er antageligt udført af samme mester som bygningerne. De nordjyske fonte er enkle, ofte både dårligt proportionerede og udført. Nogle få skiller sig ud: Skærum ved sin mærkeligt splittede fod, Tolne, der har afløb for det hellige vand gennem fodens side, og Lyngby, der under kummens indristede arkader har forskellige tegn, måske med magisk betydning: kors, lilje, hagekors samt runeindskriften: Gud.

Døbefontens plads i den middelalderlige kirke var i vestenden eller vestligt i skibet. I kirkens modsatte ende, hvor præsten forestod

de hellige handlinger, var alterbordet anbragt. Det skulle være af sten med en helgengrav, således som det stadig ses bl.a. i Uggerby. Andet inventar fandtes ikke i den ældste kirke, når bortses fra de faste, murede eller lerstampede bænke langs væggene. Granitten fandt dog endnu en anvendelse i forbindelse med de ældre, middelalderlige kirker, nemlig som gravsten, enten lagt over selve graven, eller rejst som kors for hver af gravens ender. Korsene på Skærum Kirkegård og i Gerum Kirkes våbenhus har oprindelig haft en sådan placering. Den mest almindelige gravprydelse har dog nok været et hurtigt forgængeligt trækors på kirkegården.

Kirker af tegl

Var granitten på den ene side et materiale, der stort set fandtes overalt i Jylland, var det dog både tidkrævende og slidsomt at foretage den nødvendige tilhugning af stenen. Ulige nemmere var det at brænde det opgravede ler til tegl i lokale ovne, en metode, der kom hertil sydfra, og som først blev taget i brug på Sjælland. Skønt granitten er det almindeligste byggeemne i Nordjylland, findes der en stribe af kirker tværs over landet, fra Lønstrup til Frederikshavn, hvor den røde munkesten er anvendt til kirkebyggeriet, omend nu tilsløret af hvidtekalen. Af de ti romanske kirker, der tilhører denne specielle teglstensgruppe, ligger de otte i vort område: Hæstrup i Børglum herred, Mårup og Mygdal i Vennebjerg herred, Bindslev, Tolne, Elling og Flade i Horns herred og Understed i Dronninglund herred. Hertil hører klosterkirken i Børglum og de to købstadkirker i Hjørring, Skt. Catharina og Skt. Hans.

Deres grundplan er den vanlige, romanske, men visse træk tyder på, at de stammer fra senromansk tid, henimod 1250. Karakteristisk for gruppen er dels dørenes anbringelse i et fremspringende murefelt, dels murfladernes opdeling ved flade murpiller, såkaldte lisenner, i en række fag, der krones af en net rundbuefrise, undertiden hvilende på konsoller, formet som mands- eller dyrehoveder af brændt ler (Mårup, Understed). Af og til ses også en pyntelig savskiftefrise på murkronen: Ørum apsis, Bindslev skib, Elling kor. Denne karakteristiske udformning af murværket genfindes, omend i rigere udførelse, på Ribeegnens tufstenskirker, hvilket har foranlediget en teori om, at de nordjyske teglstenskirker skulle være

Mårup kirke i Vennebjerg herred tilhører den lille gruppe af senromanske teglstenskirker, der har en udsmykning, som er i slægt med Ribeegnens tufstenskirker. Fot. Niels Elswing 1960. Nationalmuseet.

påvirket herfra.

Teglstenen træffes dog også i enkelte andre kirker og bygningsafsnit, men i så tilfælde af yngre oprindelse. Her kan nævnes den kullede Råbjerg Kirke fra 1400-årene, langhuskirken i Asdal, der oprindeligt var kapel for den nærliggende hovedgård af samme navn, og den lille Lendum Kirke, der nu i hovedsagen er en renæssancebygning fra omkring 1640, knyttet til herregården Lengsholm. Hertil kommer de mange små tilbygninger, sakristi og våbenhus, som i den senere del af middelalderen føjedes til de oprindelige bygninger, oftest lige så beskedne bygværker som disse. Ikke mange tårne rejstes i dette forholdsvis fattige område, og flere som Bindsløv, Gerum og Horne er endda fra ret ny tid. Enkelte af de middelalderlige tårne står dog som markante træk i det storladne landskab. Kendt er det gamle Skagens kirketårn, der rejser sig som et monument over den tilhørende kirke, nedrevet 1810 på grund af tilsanding, eller Vennebjergs tårn, der højt på sin bakkekam fungerer som sømærke.

Kalkmalerier og inventar

Også Sæby købstad har en teglstenskirke – oprindeligt en lille sognekirke, men stærkt udvidet og ombygget efter at karmeliterne omkring 1460 havde overtaget den og omdannet den til klosterkirke. Både vægge og hvælv blev dekoreret med kalkmalerier samtidig med de forskellige ombygninger. I 1460–70'erne har de betydende, lokale adelsmænd fået opsat deres våbener på væggene i den ældste del af langskibet. I de lidt yngre hvælv afspejles tydeligt, at kirken var viet til Vor Frue. Her kan man følge legenden om Marias forældre, Joachim og Anna og om Marias levned, samt i det vestligste fag scener fra dommedag, alt forklaret i ledsagende billedtekster på latin. At det var karmeliterne, der forestod udmalingen og valgte motiverne, fremgår tydeligt af kappefligene, hvor 24 karmeliterbrødre er anbragt i blomsterkalke, hver forsynet med et skriftbånd, der beretter om deres navn, fødeby og akademiske grad. – Endnu kort før reformationen, omved 1520, har de to sidste katolske bispes, Niels Styggesen Rosenkrantz og Stygge Krumpen, fået malet deres våbener i det nye sydkapel.

Den maler, der i Sæby har haft ansvaret for dommedagsmalerierne, har også været virksom i Vrå, hvor man kan genfinde mange fælles træk og motiver, bl.a. det der illustrerer vellystens last: ved ægtemandens dødsleje modtager enken sin elsker. Jesu lidelseshistorie er vist i medailloner omgivet af bladranker, hvorimellem optræder dyr. Foruden de sædvanlige, forklarende latinske billedtekster findes en tekst taget fra en af bønnerne, brugt ved den katolske messe.

Med reformationen var det dog ikke slut med at male kalkmalerier i kirkerne. Renæssancemalerier findes både i Jelstrups kor, hvor man til de gammeltestamentlige billeder har fundet forbillederne i Christian 3.s bibel, og på Åsted Kirkes korbue, smykket med frugtranker. På Vrejlev Kirkes nordvæg har man i 1630'erne malet aneskjolde for de herremænd, der har resideret på Vrejlev Kloster.

Omend de nordjyske kirker således synes at have bevaret flest sen-

Kalkmaleri fra omkring 1520 i Sæby Kirke. I den ene kappeflig ses en scene fra vellystens last, i den anden en af karmelitermunkene i sin blomsterskål. Fot. Eigil Rothe 1905. Nationalmuseet.

og eftermiddelalderlige kalkmalerier, kan der dog også findes ældre eksempler. Betydeligst er her den tronende Maria med barnet, der i Bindslev ses på skibets østvæg, nord for korbuen, antagelig hørende til et tidligere sidealter. Den majestætiske figur, med detaljer i forgyldt stuk, anbragt under en portal og indrammet af en bladbort, er malet 1225–50, rimeligvis med en bogillustration som forlæg.

Har kalkmalerier undertiden oplivet kirkerummene, må man ikke glemme, at det i de senere århundreder først og fremmest har været inventaret, der med former og farver har skabt en ramme om gudstjenesten, usædvanlig for hverdagstilværelsen. Blandt de mange genstande, undertiden med navne og årstal med tilknytning til de enkelte sogne, må fremhæves nogle få. Alterbordsforsiden i Bjergby Kirke, af eg, men udformet i lighed med de berømte gyldne altre, men uden disses dekorationer i forgyldt kobberblik. – Altertavlernes og prædikestolenes billedskærere er som oftest ukendte. Én har dog sikret sig sit eftermæle både ved signatur og indskrift: Niels Ibsen, der på sine arbejder, bl.a. på prædikestolen fra 1604 i Hjørring Skt. Olai, har skåret et citat fra Jesu Sirachs bog: »Gerningen priser mesteren«.

Herregårde og herregårdsliv

Af Flemming Jerk

Stik mod den almindelige forestilling har det nordligste Jylland hørt til en af Danmarks mest udprægede herregårdsegne. I det mindste firs hovedgårde eller næsten to i hvert sogn kan påvises i landet nord for linien Sæby-Vrå-Løkken, men de fleste var ganske små, og adskillige forsvandt endnu inden middelalderens udgang. Andre træder senere frem for at opleve en kortvarig, men sikkert ret så karrig blomstring under adelsvældens højkonjunktur sidst i 1500-årene. Sandflugten og de deraf følgende skader på marker, skove og bygninger er i Vendsyssels kystegne en ikke mindre vel dokumenteret kendsgerning end bøndergodsets ødelæggelse og landbefolkningens forarmelse efter 1600-årenes fjendtlige indfald.

Specielt for herregårdene betød den radikale strukturændring inden for det traditionelle landbosamfund i slutningen af 1700-årene en opløsning af de fleste af landsdelens godser, i mange tilfælde fulgt af selve hovedgårdsjordens udparcellering. Endelig har dette århundrede talrige, og navnlig under og lige efter 1. verdenskrig stærkt spekulationsprægede ejendomshandeler medført en nærgående og ofte næsten fuldstændig udstykning af Nordjyllands sidste, gamle storgårde.

På denne baggrund er det klart, at herregårdene ikke præger landskabsbilledet i det nordligste Jylland nær så meget, som det efter deres antal var at forvente. Samtidig bidrager dog selve landskabsformernes afvekslende karakter til hovedgårdenes tætte forekomst på visse strøg. Thi mens der i gennemsnit har ligget næsten to hovedgårde i hvert af det nordligste Jyllands 47 landsogne, har der i nogle sogne – om end ikke nødvendigvis på samme tid – været en fem-seks herregårde: Bindslev, Skallerup, Torslev og Ugilt og i Tårs var der endda syv, mens andre slet ingen hovedgårde synes at have haft.

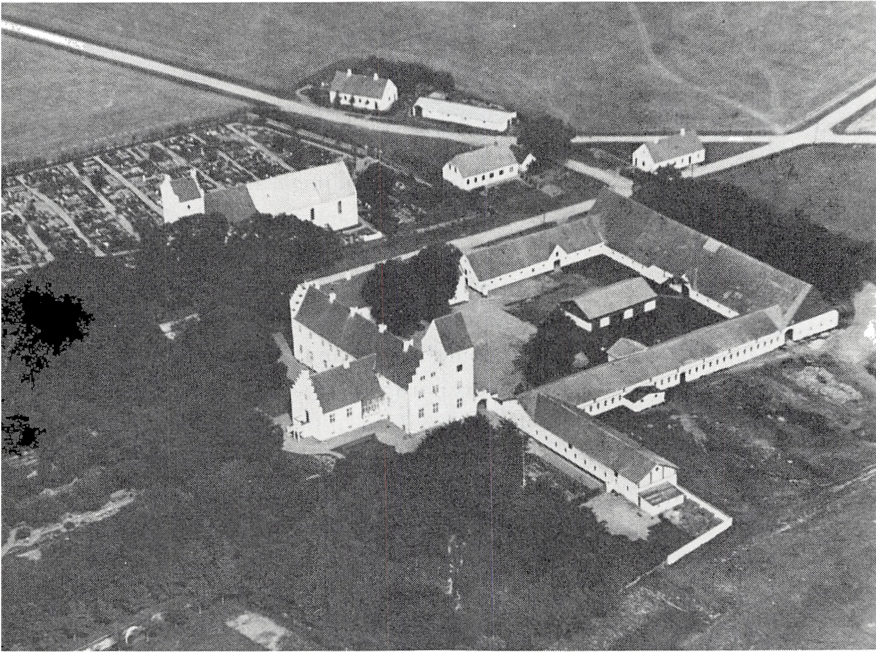
Herregårdsegne

Selv om kildematerialet kun giver et ret tilfældigt og uensartet kendskab til ejendommenes alder og forekomst, er det iøjnefaldende, at herregårdene ikke blot har været koncentreret om to ret stærkt afvigende landskabstyper, men også selv repræsenterer to forskellige lag, både kronologisk og socialt. De jævne, lavtliggende og ikke ufrugtbare jorder vest og syd for Hjørring og op langs Kattegatkysten er tidligt blevet herregårdsegne, lette at opdyrke og med lettilgængelige græsningsarealer. Inde i landet har det bakkede og skovrige terræn med dets enkeltgårdsbebyggelse skabt de bedste betingelser for fremvæksten af de mange små adelige sædegårde, der kendetegner Vendsyssel i senmiddelalderen.

Lavlandets herregårde var ikke sjældent virkelige storgårde, der – som klostrene Børglum og Vrejlev – kendes fra den tidlige middelalder, eller var knyttet til højmiddelalderens selvrådige stormænd som Niels Bugge, og hans svigersøn, marsken Christian Vendelbo, på det længst forsvundne Lungholm ved Skagen. Henrik Nielsen og hans sønnesøn Niels Ovesen Panter, der havde Asdal, Gårdbogård, Knivholt og Åstrup, mens Stig Pedersen Skovgaard, høvedsmand for Vendelbo skibrede og en ætling af Skjalm Hvide, var herre til Eskær, Egebjerg, Boller, Linderumgård, Villerup. Derimod var det skovrige indlands mange små hovedgårde i regelen opdyrket senere, og deres ejere var ofte lavadelige – som Basse fra Vendsyssel, Galskyt, Orning, Vognsen, og lidt efter lidt sank de ned i almuen.

Visse oplysninger tyder på, at væbnerslægterne oprindelig har været fogder på højadelens jordegods, således som Hans Bagge, der gav Baggessvogn navn, og havde fået overladt denne gård »for troskab og villig tjenestes skyld« af jorddrotten Anders Nielsen Banner på Asdal. På det vidtstrakte jordegods nordøst for Hjørring, der skiftedes 1419 mellem slægterne Lunge og Banner, opstod i hvert fald adskillige nye herregårde. Baggessvogn, Odden, hvorfra siden Nørre Elkjær blev anlagt, og Skårupgård fremtrådte som særbrudsgårde, mens Bøgsted blev samlet af en landsby i skovene. En femte hovedgård, Høgholt, oprettede Banner'ne uden for det gamle godsdomæne i midten af 1500-årene.

Mens Banner'nes og Lunge'nes position kan følges langt tilbage, optrådte i 1500- og 1600-årene nye slægter, der voksede frem fra

Luftfoto af Vrejlev Kloster. Nationalmuseet.

enkler kår, som Rodsteen'erne og Sehested'erne. Arenfeldt'erne tog 1604 arv efter den sagnomspundne Ingeborg Skeel på Voergård og har siden ejet mange herregårde i Vendsyssel, hvor de i dag er landsdelens eneste, bofaste adelsslægt, og hvis Sæbygård er nedarvet siden 1682.

Efter enevældens indførelse 1660 bevarede adelen kun fodfæstet en kortere tid, og i 1680'erne skiftede næsten alle herregårde ejere. Selvhjulpne, handlekraftige forpagternaturer som Eiler Eilersen Holm, »én af de aller rigeste mænd i landet« mente biskop Jens Bircherod, og siden Frederik Kjær, adlet de Kiærskiold, efterfulgte den derangerede adel. Som arvtagere til disse usentimentale jordens sønner optrådte efter de store landboreformer Niels Friedrichsen Hillerup og Arent Hassel Rasmussen og tog sig betalt i en ofte hensynsløs og kortsigtet kapitalisering af ejendommenes værdier, tilliggende, skove og bygninger.

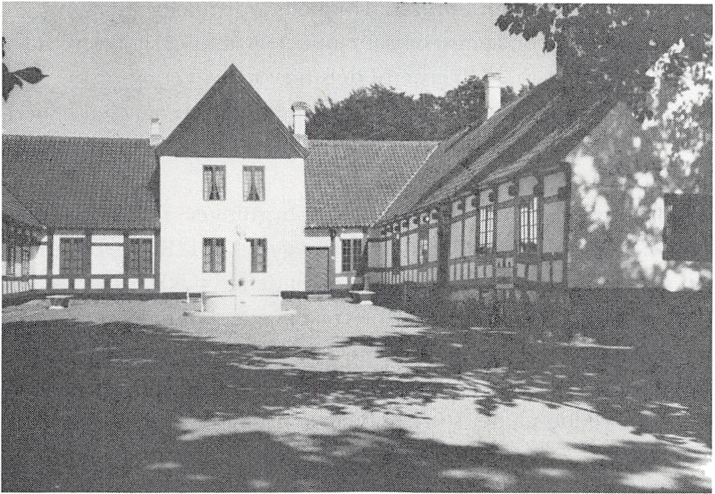
Betydelige bygningsværker

Med herligheden på det nordlige Vendsyssels herregårde var det i reglen forbi. Asdal med store senmiddelalderlige stenhuse på det vældige voldsted ud til Kjul Å, der kunne sætte hele det omliggende land under vand, blev jævnet med jorden 1803 af Arent Hassel Rasmussen, mens auditor Schou på Odden nogle år senere nøjedes med at fyre op med herregårdens gamle arkiv efter at have sløjftet anlæggets nordfløj. Allerede da stod dog de færreste steder herregårdsbygninger af større anseelse, landsdelen havde efter 1660 kun sjældent påkaldt sig rigmænds mere varige interesse. Det er således karakteristisk, at gehejmestatsminister Johan Ludvig Holstein 1742 solgte sin hustru Hedvig Vinds nordjyske arvegods for i stedet at gøre Ledreborg i nærheden af København til sit hovedsæde.

I dag har mindre end en halv snes af det nordlige Vendsyssels hovedgårde, tidligere eller nuværende, større bygningshistorisk interesse. Adskilligt flere virker dog ved voldgrave og alleer med en fornemhed, som er herregårdene egen, også dér, hvor bygningerne er fornyet, og husmandsbrugene trænger sig på.

Blandt landsdelens fåtallige monumenter er til gengæld flere højst markante bygningsværker. I første række de to klostre Børglum og Vrejlev, begge af præmonstratensernes orden og med kirke og hovedlænger bevaret. På Børglum mangler kun østfløjen, på Vrejlev de to smalle korsgangsfløje i øst og vest. Når dette anlæg trods dets dimensioner alligevel gør så langt mindre virkning end Børglum, skyldes det fremfor noget den skandaløse vejforlægning 1917 tværs gennem klostergården. Den har medført, at anlæggets ellers velbevarede helhed og sammenhæng ikke længere opfattes. Børglum har øjensynligt bevaret mere af sin stemning af middelalder, skønt bygningerne i realiteten er mere dybtgående ændret end Vrejlevs. Det gælder den vældige kirke, engang Vendsyssels domkirke, hvis korsarme og kapelkrans blev sløjftet 1590, for at man med materialerne kunne istandsætte resten, og det gælder det nu trelængede klosteranlæg. Under sin retræte fra København i 1750'erne omstøbte den geniale bygmester Laurids de Thurah klostret i en stærk og stram form, som siden med fuldendt virkning har gjort sig gældende i det storladne landskab.

Ikke mindre interessant end disse minder om senkatolicismens

Herregården Bangsbo, hvis historie kan føres tilbage til omkring 1364, hørte under Børglum Kloster indtil reformationen. Den kom 1891 til den kendte litterat Johan Knudsen. Fra 1945 ejes den af Frederikshavn Kommune, og der er indrettet museum i hovedbygningen. J. Hv. fot. 1977.

byggeglade prælater, men langt mindre kendt og iøjnefaldende, er herregården Odden, hvis skævt sammenbyggede vinkelfløje gemmer stærkt forbygget, senmiddelalderligt murværk. Østfløjen knytter ved sydgavlens ejendommelige patriarkalkors og rundblindinger Odden til Tirsbæk ved Vejle og synes som den opført af rigsråd Ove Vincentsen Lunge, en af reformationstidens mest indflydelsesrige herrer.

Adelens storhedstid mellem reformation og enevælde, der også var herregårdsbyggeriets storhedstid i landet, har derimod ikke efterladt sig så mange spor i det nordligste Jylland. Hvad der end kan være gået tabt, står dog Sæbygård og Høgholt som væsentlige repræsentanter for denne aktive gründer-tid, om end en hel del ændrede. Begge gårde fremtræder som nyanlæg på store, kvadratiske voldsteder i skrænter ud mod de lavt liggende græsgange, hvor studene, der var adelens vigtigste indtægtskilde, kunne græsse sig fede. Begge gårde består af en hovedfløj i to stokværk med trappe-

tårn, Sæbygårds grundmuret, Høgholts oprindelig knægtbygget bindingsværk, men længst omsat i mur. Hertil følger sig lavere fløje, der på Sæbygård i 1740'erne til dels blev nybygget og ordnet helt regulært, mens Høgholts nyere sidelænger endnu har den maleriske uensartethed, der engang var almindelig på landets mindre herregårde.

Også Bøgsted har grundmurede bygninger fra 1500- eller 1600-årene, men er fuldstændigt ombygget 1791. Bedre bevarede, om end heller ikke ganske i deres oprindelige skikkelse, er de ved midten af 1700-årene opførte, trelængede bindingsværksgårde Bangsbo og Baggessvogn, sidstnævnte nu fuldstændig omsat i grundmur – ligesom Bangsbos midterparti – men stadig med sin vældige bredde på det store, gamle voldsted.

Herregårdsliv

Vidnerne til det herregårdsliv, der engang udspilledes her og på det nordligste Jyllands andre hovedgårde, er nu længst støv i kirkernes gravkældre. Men på mere eller mindre udslidte gravheller afventer de, overnaturligt store og våbenføre, den yderste dom og den sidste strid. Knap så kampberedte var vel 1700-årenes jorddrotter, og selv hvor de i tide sikrede sig gravplads, som Thurah i Børglum Klosterkirke, kom de ikke altid til at nyde gravfreden dér. Kulturliv i højere forstand udfoldedes vel næppe under de borgerlige proprietærer på Vendsyssels herregårde, og dog kan disses betydning for almuesamfundet næppe overvurderes. For den nære kreds var herregården vinduet til den store verden, og gennem det skimtedes det lys, der lidt efter lidt skulle gå op over hele landet.

Erindringer om vendsysselsk godsejerliv af en egen, blodskudt vitalitet – om end kulturelt nok så prosaisk – fastholdt Gustav Wied i romanen »Fædrene æde Druer«, hvis virkelighedsgrundlag er livet på Høgholt i svigerfaderen, folketingsmand Ferdinand Tuteins ejertid. Helt anderledes optrådte derimod »Bangsbo-kredsen« hos godsejer Johan Knudsen i 1890'erne, med Peter og Betty Nansen, Ove Rode, Thorvald Bindsbøll og Herman Bang som de centrale figurer. »De rum, som et helt slægtleds kunstnere skulle lære at elske som et hjem« er nu museum, men den stemning, som fængslede halvfemsernes skønånder, var flygtig og fornemmes ikke mere.

I by og gård

Af Peter Michelsen

Som overskriften antyder, må der skelnes mellem bondegårde, der ligger i landsby, og gårde liggende mere eller mindre spredt i landskabet, såkaldte enkeltgårde. Det er klart, at det for gårdenes beboere har været af betydning, hvor langt der var til naboerne. Der er et bedre grundlag for fællesskab, både praktisk og som fornemmelse, når man bor tæt sammen i en landsby, end når man dårligt kan se til den næste gård.

I Jyllands allernordligste herreder har der været en markant forskel på de bebyggelsesmæssige forhold i de forskellige dele af området. For ældre tiders vedkommende vides der noget herom fra den oversigt over Danmarks landbrugsejendomme, som blev lavet 1688. Det fremgår af den, at der i Vendsyssel har været variationer næsten fra den ene yderlighed til den anden. Ovre mod vest lå næsten alle gårde i landsby, mens den østlige del af Vendsyssel havde en enkeltgårdsbebyggelse, der kunne omfatte halvdelen eller helt op til mere end tre fjerdedele af samtlige gårde. Baggrunden herfor er ikke mindst de geografiske forhold. Amtsforvalteren Brinck-Seidelin, der beskrev Hjørring amt 1828, pegede kort og klart herpå: »De egne, som har mange enlige gårde, har kun pletvis gode jorder«.

I begyndelsen af 1800-årene var der sket en del ændringer af det billede, som matriklen 1688 havde tegnet af bebyggelsen. I landsbyerne var der kommet mange småhuse til, ofte uden jord. På den anden side var der nogle gårde, som blev flyttet ud af landsbyerne i forbindelse med de store landboreformer i slutningen af 1700-årene og begyndelsen af det følgende århundrede. Ændringerne i bebyggelsen er gradvis fortsat frem til vore dage, men den gamle forskel mellem øst og vest er dog stadig mærkbar, når man færdes gennem landskabet.

For livet på en gård kunne det spille en rolle, om man boede enligt eller i landsby. Derimod har det næppe betydet noget for den måde, man byggede og indrettede sin gård på. Allerhøjst har det haft

indflydelse på placering og udformning af længerne i gården, hvis man skulle bygge på en nøje afmålt plads, klemte inde mellem naboer ved landsbygaden. Det er ikke på sådanne steder, man venter at finde de såkaldte parallelgårde, som har været ret hyppigt forekommende i det nordlige Vendsyssel. Det er gårde bestående af to længer liggende frit på hver sin side af en gerne lidt ubestemt afgrænset gårdsplads. Inde i landsbyen træffer man nok så ofte gårde med 3-4 fritliggende længer rundt om gårdspladsen, men antallet af længer er i øvrigt i høj grad et spørgsmål om jordtilliggendets og dermed afgrødernes størrelse.

Ikke blot bebyggelsen har været underkastet ændringer. Det gælder også de just omtalte anlægsformer samt byggemåde og boligindretningen. På dette sidste område kan man især registrere store forandringer inden for det sidste hundrede år. Hvor man nu til dags skal have fornyet stuehuset til en gård, bliver resultatet i reglen et moderne etplanshus af type svarende til byfolks huse. Vor tids udlænger kan være lette læskure til maskiner eller en slags specialiseret industribyggeri, som ikke er forskelligt fra landsdel til landsdel. Men man skal ikke ret langt tilbage i tiden, for at det, der blev bygget på landbrugsejendommene, havde et umiskendeligt præg af Vendsyssel. Selv da man var gået over til at bygge i grundmur, kunne det ofte dreje sig om gammel tradition omsat i nye materialer.

Langstrakte højremshuse

Hist og her kan man endnu få øje på en lang, lav længe, undertiden stadig tækket med halm og altid med valmgavl, altså skrånende tag i enderne. Det normale for sådanne ældre huse i det nordlige Vendsyssel er, at de er hvidkalkede, men nogle er gule, og det gælder ikke mindst stuehuse. På afstand kan man ikke se, hvad der skjuler sig under kalken, om ydervæggen er bindingsværk eller grundmur. Det almindelige har engang været bindingsværk, men ofte med forholdsvis lidt tømmer. Mellemmrummene mellem stolperne var fyldt med lerklining, men den er mange steder blevet erstattet af en udmuring med mursten eller ubrændte lersten eller eventuelt med strandsten eller marksten.

De lave ydervægge skyldes, at husene i denne egn som overalt nord for Limfjorden i gamle dage blev opført i den såkaldte højremshuse-

Stuehus til en gård; Jerup, Elling sogn. Den nærmeste halvdel af facaden har ikke udskud. Fot. H. Zangenberg 1927. Dansk Folkemuseum, Brede.

konstruktion. I sådanne bygninger bæres taget af to rækker stolper, der står lidt inden for ydervæggene. Det ses tydeligst i en lade, hvor disse højremsstolper kommer til at stå frit på gulvet. I et stuehus er de derimod som regel skjult i skillevæggene. Rummet mellem højremsstolperne og ydervæggen er det såkaldte udskud, der er ret lavt, fordi det ligger under den nederste del af taget. Ud for stuerne undværer man udskuddet i den ene side af huset for at kunne få lys ind gennem vinduer i en højere ydervæg, der er anbragt mellem højremsstolperne. Det har ført til, at ældre stuehuse ofte har en ejendommelig skæv profil, som ses fra gavlen.

Boligens indretning

I udskudshusene fik bygningens konstruktion en vis indflydelse på husets grundplan og dermed på indretningen og udnyttelsen af rummene. Der tænkes her særligt på udskuddene, der så at sige blev til overs langs husets ydersider. De var som skabt til forskellige sekundære funktioner i tilknytning til boligens hovedrum. Her

kunne f.eks. være tørverum i de dele af udskuddene, der lå i nærheden af ildstederne. Det var naturligt at placere et spisekammer i udskuddet ved siden af køkkenet. Ud for stuen har man ofte brugt udskuddet til indelukkede sovesteder, alkover. Det kunne også være tilfældet, hvis man havde brug for en ekstra seng i storstuen. Her blev udskuddet ellers gerne brugt til opbevaring i almindelighed. På den måde supplerede det storstuen, der jo netop havde denne hovedfunktion.

Denne stue lå gerne i enden af huset, og dens normale betegnelse østerstue eller vesterstue var afhængig af, hvordan huset var orienteret i forhold til verdenshjørnerne. I dette rum var møblerne fortrinsvis gemmemøbler, altså kiste, dragkiste og skab, alle beregnet til opbevaring af det tøj, man ikke havde på til daglig. Det har ofte været et noget råt rum, og her i enden af huset har man kunnet finde lergulv længe efter, at det var blevet afskaffet i de mere benyttede dele af boligen. Øster- eller vesterstuen er mange steder blevet moderniseret senere end andre af boligens rum. Men i vort århundrede har rummet udgjort en bolig-mæssig reserve inden for rammerne af det gamle hus. Netop derved er en del gamle huse blevet reddet, idet man i øster- eller vesterstuen har haft mulighed for at indrette soveværelse eller en finere dagligstue.

Det sted, hvor familiens forskellige medlemmer ellers sov i det traditionelt indrettede hus, var alkoverne i stuen. Her tænkes på den rigtige stue, der lå ved siden af køkkenet med dets ildsted, og som derfor i modsætning til øster- eller vesterstuen kunne opvarmes. Det var også nødvendigt, for det var denne stue, der var det daglige opholdsrum. Derfor har bordet været det vigtigste element af rummets møblering. Det stod langs vinduerne med faste bænke ved ydervæggen og op ad tværvæggen ved bordenden, eventuelt ved begge bordender. Også i denne egn havde man den traditionelle fordeling af husstandens medlemmer efter køn, husfaderen for enden af bordet, mænd og drenge ved vinduet, kvinder og piger på den løse bänk uden ryglæn ved langsiden ind mod midten af rummet, men altså vel at mærke siddende, i modsætning til den gamle østdanske skik, hvis nordligste eksempler når helt op til lige syd for Limfjorden.

Gulvet i stuen har oprindeligt været af ler. I dette rum med det

Åbent ildsted i det gamle lyrehus i Skærum, som blev nedrevet 1920. Fot. 1900. Dansk Folkemuseum, Brede.

forholdsvis betydelige slid har man dog tidligt benyttet andre materialer, f.eks. mursten. Mange steder går det også langt tilbage, at der har været anvendt brædder, og i disse kystnære egne kunne det undertiden være genbrugte skibsplanker eller andet drivgods fra stranden. Også husets skillevægge har i de fleste tilfælde været af brædder. Sådanne vægge skulle i ordentlige huse vaskes før jul. Nogle af dem, der havde deltaget i den slags rengøring, kunne

sidenhen især huske, hvor besværligt det var at få loftsbrædderne rene. Det skyldtes de tranlamper, man brugte i gamle dage. Til sådan en lampe af jernblik var der gerne en krog over bordet, og det var særlig her, et stykke af loftet var sværtet af osen.

I de tilfælde, hvor køkkenet har været rummeligt nok eller husstanden af beskeden størrelse, har man spist og opholdt sig ved bordet her. Det har ofte været anbragt ud i udskuddet, som gerne er gået i ét med køkkenet. Det har været ret påkrævet at gøre rummet større på den måde. Dels har køkkenet som regel kun strakt sig til midten af huset, fordi der lå et kammer til den anden side. Dels har køkkenet jo skullet rumme et ildsted til madlavning, hvilket kræver ret meget plads, selv om bagerovn og gruekedel gerne har været i et særskilt bryggers.

Lyre eller skorsten

Overalt i Danmark har man engang for længe siden haft huse uden skorsten. Når vi interesserer os for det i denne forbindelse, skyldes det, at det nordlige Jylland er den del af landet, hvor den fuldstændige skorsten sidst er blevet almindelig. Det er sket så sent, at nogle af de skribenter, der behandlede bondebygninger i slutningen af 1800-årene, i tid har været ret tæt på de sidste eksempler på skorstensløse huse eller endog selv har set dem.

Huse uden skorsten havde en lyre i taget, dvs. en åbning i tagryggen, som røgen kunne trække ud igennem. At der ikke var nogen skorsten, skal ikke tages helt bogstaveligt. Det, der manglede, var en skorstenspibe, der førte røgen gennem taget. Men i de fleste af den slags tilfælde var der en ufuldstændig skorsten længere nede i huset, f.eks. ført op til bjælkehøjde eller midt op i tagrummet. I mindre huse var der ofte kun ét ildsted, men i gårdstuehuse med bryggers var det gerne i dette rum uden loft man længst holdt fast ved de gammeldags ildstedforhold, samtidig med at køkkenet blev moderniseret og fik fuldstændig skorsten.

I den åbne skorsten i køkkenet var der en arne, en opmuret ildstedbænk, der fyldte hele bunden af skorstenen. Her blev maden lavet, og herfra fyrede man i bilæggerovnen i stuen ved siden af gennem et hul i skorstensmuren. De gammeldags ildstedforhold i det nordlige Jylland medførte, at man brugte bilæggere meget læn-

Dagligstuen i Smedegården, Volstrup. H. Zangenberg fot. 1925. Dansk Folkemuseum, Brede.

gere i disse egne end andre steder i landet. Derfor fik de nordjyske jernstøberier en chance for langt ind i 1800-årene at opretholde og afsætte en produktion af bilæggerovne, som man før 1814 havde aftaget fra Norge, og som man efterhånden ikke havde ret meget brug for i andre egne. Rundt om i det nordlige Vendsyssel har der været adskillige bilæggerovne, som er fremstillet i de nærmeste købstæder. Det fremgår af støbte fabriksmærker på ovnene som »Hjørring«, »T.C. Nielsen, Hjørring« og »Frydenstrand«, fra Frederikshavn. Der er eksempler på, at man i den grad var vant til bilæggere, at man også fortsatte med brugen af dem efter indførelsen af komfuret.

Denne forbedring af ildstedforholdene i køkkenet må gennem århundreder have været en af de største omvæltninger i landhusmoderens arbejdsforhold. Derved muliggjordes overgangen til den lukkede skorsten, som betød en væsentlig fremgang i hygiejnisk henseende. Men det var ikke alle, der havde råd til at anskaffe

komfur. I en aftægtsbolig i Hørmested mellem Hjørring og Frederikshavn lavede de gamle mad på en jerngryde med hul i siden og rist i bunden, sat oven på en lerdyng. Det er en af de overgangsformer af ildsteder, man fandt på, efter at komfuret var blevet kendt. Herved opnåede man – i modsætning til det gammeldags ildsted, men i lighed med komfuret – at få træk nedefra og at kunne få asken ud på en nem måde.

Der er også efter komfurets indførelse sket betydelige forbedringer af køkkenerne i landejendommene. Noget af det vigtigste på dette felt har været flaskegassen. Allerede før den blev almindelig, havde man de fleste steder fået indlagt vand og afløb i køkkenerne. Man var nu klar til den sidste forbedring, det elektriske køkken. Hvor man i helt nyopførte stuehuse også fik elektrisk opvarmning, vendte man således tilbage til et skorstensløst hus.

Fiskere og fiskeri

Af Holger Rasmussen

På den jyske halvøes kalot findes tre fiskerihavne: Frederikshavn, Skagen og Hirtshals, der må regnes blandt de betydeligste i landet. I Skagen landes således større mængder fisk end i nogen anden dansk havn. Alle tre havne er imidlertid sent tilkomne, for af naturhavnene findes blot Sæby, hvor åmundingen kunne udbygges. På de andre pladser måtte havnen helt blive menneskeværk.

Ældst er havneanlægget i Frederikshavn, hvor staten tog fat i 1805. Med forsinkelser på grund af englænderkrigene blev det første anlæg fuldført i 1833. De to andre havne er langt senere. I Skagen blev havnen til i årene 1904–07, og i Hirtshals, hvor havneanlægget påbegyndtes i 1919 og fuldførtes under store tekniske vanskeligheder i 1930, var der forud herfor blot en læmole, opført 1879–80. Nu er havnen her hjemsted for et stort antal større og mindre fiskekuttere, for en stor del tiltrukket fra de åbne fiskepladser ved Jammerbugten.

Med havneanlæggene ændrede fiskeriet totalt karakter. Hidtil havde det været bundet til kysten, hvor bådene efter hvert fiskeri måtte sættes på land, og det satte grænser for bådernes størrelse, selv efter opførelsen af læmoler og etableringen af ophalerspil. Ofte var det umuligt at gå ud fra den åbne kyst i hårdt vejr, selv om man vidste, at fiskene stod nær land. Med havneanlæg og større både forsynet med motor blev fiskeriet et storfiskeri langt til havs, ofte i dagevis. Men hele denne udvikling med avanceret teknisk udstyr, der gør det muligt at opspore fiskestimer og holde kontakt indbyrdes og med land samt et organiseret afsætnings- og salgssapparat hører den nyeste tid til. Gennem hovedparten af vor historie har fiskeriet været kystbundet med en begrænset aktionsradius og en bestandig farefuld tilværelse, hvor den enkelte fiskers viden og fysik blev sat på spil mod naturkræfterne.

Fiskeriet har altid været en hovednæringsvej for den nordligste spids af Jylland. Skagen er en af de få danske købstæder, der så at sige udelukkende skylder fiskeriet sin opkomst og fortsatte eksis-

stens. Stort andet var der heller ikke at leve af her, for agerlandet lagdes øde af sandflugt. I 1787, da byens tolder Olaus Olavius gav sin beskrivelse af Skagens købstad og sogn, var sandflugten ekstra slem, men han så frelsen i fiskeriet: »Havet, denne så uudtømmelige rigdomskilde, tror jeg visselig, kunne tilvejebringe ligeså store fordele som landjorden, når der blev anvendt lige flid og omkostninger på begge dele. I det mindste er havet det sande tilflugtssted, når landnæringerne glipper«. Han anvendte da også megen plads på at beskrive fiskearter, fiskeredskaber, fiskemåder og de forskellige former, fangsterne tilberedtes på.

Der var ikke meget købstadspræg over byen. I 1859 besøgte den af en fiskerikonsulent, der noterede, at der fandtes ialt 234 fiskere. Med et gennemsnitstal af 5 personer i hver familie, ville man få ialt 1170 personer, der udelukkende levede af fiskeri, »og da byen kun har 1300 indbyggere, hvoriblandt embedsmænd og købmænd, der igen lever af fiskeriet, ser man, at sågodtsom hele byen kun består ved fiskeri og strandinger«.

Fiskerikonsulenten kom sejlene til byen i juni og gav i sin journal et øjebliksbillede af den: »Når man nærmer sig Skagen fra sydsiden, bemærker man garn- og bakkevagere allerede langt ude; ind under kysten sejler en mængde både frem og tilbage, og når man kommer nærmere, hører man munter børnelatter på kysten og i små både, hvori de små podere allerede tidlig erhverver sig den søvanthed, der er så nødvendig for enhver fisker. Oppe på landet møder en ubehagelig lugt af tørret fisk, og man ser udenfor hvert hus et stillads, der er propfuldt af tørrede rødspætter, skærisinger og rokker, både små og store, flækkede torsk, kuller, pighvarer, havkatte og flere andre. Ved husene var konerne beskæftigede med at udvaske den saltede fisk og hænge den op, og senere havde mændene travlt med at laste nogle små våd, der er lavede af et slags åbent lærred, og hvormed de i en fart tog en mængde tobiser, der bruges nu til agn på flydende bakker efter hornfisk; kort sagt, her hersker megen virksomhed, og Skagboerne er et livligt og kraftigt folkefærd«.

Fiskeriet foregik dengang med landdragningsvod, sættegarn og kroge på langliner, de såkaldte »bakker«. I sommermånederne kunne man gå 2–4 mil til havs nordvest for Grenen efter storfisk. Dette fiskeri kunne uden tvivl blive det mest indbringende, bemær-

M. Rørbye: Stranden ved Skagen Vesterby 1847. Nivågård. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

kede fiskerikonsulenten, »når Skagboerne havde større både og forstod at tilberede fisken«. Større både satte landingsforholdene bom for, men tilberedningen kunne sikkert forbedres, for han havde hver dag set »især udfør Vestbyen, hvor de fleste storbåde findes, fra kl. 10 om formiddagen stranden fuld af hele bådladninger storfisk, der i enhver henseende var ligeså god som den, der fanges ved Island, norske vestkyst og Doggerbank. Men denne fisk blev i almindelighed liggende på kysten i en stegende solhede fra kl. 10 til 3–4 om eftermiddagen; først da tog man den hjem for at begynde på opskæringen og saltningen«.

For nabolandenes fiskere, især for de svenske, er Skagens havn en vigtig anløbs- og liggeplads, og også forud for havneanlægget blev

Fra Skagen Havn, De gamle fiskehuse er tegnet af Th. Bindesbøll. Lennard fot. Danmarks Turistråd.

stedet livligt besøgt af svenskere, ikke altid lige velset af den lokale befolkning. Skagboerne beklagede sig meget over svenskerne tyverier, røverier og strandhug, siger fiskerikonsulenten i 1859, og selv om han fandt klagerne noget overdrevne og måtte formode, at Skagboerne ved lejlighed gjorde gengæld, »så er det dog vist, at svenskerne ofte i Vesterhavet tager Skagboernes storfisk og bakkerne med, og at de nylig ved højlys dag, efterat have købt brændevin i byen, gik ned til en nylig strandet brig, hug stormasten om og tog den med sig. Det er bekendt nok«, siger han videre, »at disse brave efterkommere af de nordiske vikinger, helst når de har fået lidt i hovedet, griber lejligheden til at gøre strandhug«. Selv havde han set en 12–14 svenskere, som havde været oppe i kroen og gik ned til stranden gennem klitterne, og som ville tage en gås med alle dens halvoksne gæslinger med sig.

Mange svenske både kom også til Ålbækbugten, hvor der fandtes en række små fiskepladser: Ålbæk, Klitlund, Knasborg, Fladstrand

P. S. Krøyer: Fiskere trækker våd 1882. Privateje. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

og Bangsbostrand. Den vigtigste plads var dog nu Frederikshavn, efter at havnen var bygget. I Ålbæk bugt, ved Hirsholmene og i Læsø Rende var der et rigt fiskeri efter torsk og fladfisk og på grundene ved Læsø og Hirsholmene efter hummere.

Kvasefarten

Svenskerne søgte hertil for selv at fiske, men nok især for at opkøbe fisk. Og det var et gammelt fænomen. De var dog ikke ene om

opkøbet, for efter at den danske kvasefart med levende fisk så småt var begyndt i 1700-årene, var den i det følgende århundrede blevet stærkt udviklet og havde det nordjyske område som en af sine væsentligste forsyningspladser.

I Ålbækbugten lå der regelmæssigt en mængde fiskekvaser, især fra Bornholm og Fyn for at købe levende fisk op. De blev fortrinsvis afsat til København, men mange sejlede også til Kristiania eller til de tyske byer ved Østersøen. Da zoologen Henrik Krøyer i 1836 besøgte Frederikshavn for at studere fiskeriet, lå der 26 kvaser i havnen og ventede på ladning. »Ifølge indbyrdes overenskomst mellem kvaseskipperne indtager de alle ladning i samme orden, som de har ladet ankeret falde; ligeledes betaler de alle den samme pris for fisken. Dersom disse bestemmelser ikke var tagne, ville de kappes om at få fuld last, den ene ville overbyde den anden, og kvasefarten ville måske gå til grunde eller dog lide meget derved«, skriver han.

Ved Skagen havde man måttet betale lærepenge, inden systemet blev accepteret, for tidligere havde det været sådan, at fiskerne havde sejlet fra den ene kvase til den anden for at få overbud på fisken. »Dette skete ikke«, siger Krøyer, »men derimod hændte det sig vel, at flynderne imidlertid døde, og da ville ingen kvase have dem, og således skadede Skagboerne både sig selv og kvaserne«.

Frederikshavn deltog selv i kvasefarten. Fiskerikonulenten noterede i 1859, at 18 handelskvaser var hjemmehørende i byen, men det var iøvrigt vanskeligt for ham at få ordentlig besked om forholdene i byen. »Fiskerne her er forfærdelig tilbageholdende i deres ytringer; imidlertid tror jeg dog, at her i det hele er 40 fiskerbåde, store og små, med 4 mand til hver båd, og man kan da godt lægge en 40 løse personer til, som fisker i joller eller kommer med de andre, når lejlighed gives«.

For fiskeriet betød kvasefarten, at man fandt det muligt og givtigt at intensivere fiskeriet. Allerede i 1830'erne kunne Krøyer fastslå, at »fiskeriet i Frederikshavn og omegn, ja endog helt op mod Skagen, har tiltaget betydeligt i den senere tid som følge af havneanlægget og den forøgede kvasefart, som dermed står i forbindelse, derom råder ingen tvivl«.

Fiskeauktion i Skagen. Christen Nørrelykke fot. Skagens Bibliotek.

Havgående både

I Skagen havde man da også allerede i begyndelsen af 1860'erne forsøgt at gå længere til havs, iøvrigt efter svensk mønster, idet man havde bestilt en 30 tons dæksbåd i Bohuslän, hvor nogle af tidens bedste fiskefartøjer byggedes. Til køb af båden fik man statsstøtte, og derfor fik den navnet »D.G.Monrad«, da Monrad på den tid var indenrigs- og dermed fiskeriminister. I de følgende år anskaffede man flere svenske fiskefartøjer, og det havgående fiskeri gav i 1870'erne godt udbytte.

For alvor gang i dette fiskeri kom der først med havnen i Frederikshavn som basis. Her byggedes de første dæksfartøjer i 1880, og i 1888 var der allerede 51 fiskekuttere hjemmehørende her, alle forsynet med dam, så fiskene kunne holde sig levende, til bådene var i havn. Samtidig vandt fiskeriet med et nyt redskab, snurrevoddet frem. Voddet var en lokal opfindelse fra Vestlimfjorden, men fandt hurtigt udbredelse, og var i 1870'erne i brug ved fiskeri efter flad-fisk langs hele Kattegatskysten op til Skagen. Fordelen ved det var, at det ikke alene var utroligt fiskedygtigt, men også billigt.

Med foreningen af søgående dæksbåde og snurrevod var grund-

laget lagt for det danske kutterfiskeri, men det betød – som nævnt – at tyngdepunktet for længere tid flyttedes til Frederikshavn. De nye fartøjer var simpelthen for store til at kunne trækkes op på stranden. De mange handelskvaser, der hidtil havde aflaget fiskernes fangst, blev efterhånden overflødige, især efter at den jyske længdebane i 1871 nåede frem til Frederikshavn. Byen fik nu en hurtig og sikker forbindelse med det store fiskemarked i Hamborg og blev landets største fiskehandlerby efter København. Til Skagen nåede jernbanen først i 1891.

Der var således allerede sket store ændringer i fiskeriet, og man kan sige, at den endelige overgang til industritiden for erhvervet skete, da man tog maskinkraft i brug til såvel indhaling af voddene som til fremdrift af fartøjerne. Også her lå det nordjyske fiskeri i spidsen. Dampspil til indhaling af vod blev fremstillet lokalt af Brdr. Houmøller i Frederikshavn og jernstøber Sørensen i Sæby og vandt hurtigt indpas hos kutterne i området fra omkring 1890. Næste skridt blev taget i 1898, da den første kutter med fremdrivningsmotor og stævnskrue løb af stabelen i Frederikshavn. Da var den nye tid for alvor begyndt.

Om at være maler i Skagen

Af Alex Secher

Hovedvej A. 10 ender, eller begynder om man vil, på Jyllands nordkap, Skagens Grenen, hvor to have og alverden mødes. Herfra er der udsigt til fire fyr, hver repræsenterende en epoke i fyr- og vagervæsenets glørværdige historie, med lyskilder hentet fra henholdsvis træ, kul, tran og elektricitet. Sydover ligger Skagen bys lange lave profil, med mastetoppe så mangfoldige som træer i en skov. Skorstene, vandtårn og kirke rager op som strittende fingre.

Intet sted i Danmark er der højere til himlen og videre til siderne end i dette naturkompleks, og har man ikke været her før, gør man sig intet begreb om det frembrud af lys, der møder øjet, et lys, der reflekteres fra Kattegat og Skagerrak og sandet fra milerne og klitterne.

Maleren Martinus Rørbye havde som den første kunstner to ophold i Skagen, i 1833 og 47. Han skildrede livet omkring fiskerlejets huse, fattige hytter med stråtag og lyrehul, og sandregionerne strakte sig da ind mellem hytterne og udslettede i blæst veje og stier.

Dagens Skagenhuse tager sig anderledes ud, mange af dem er fra 1800-årene, lave længer med afvalmede gavle, for at de ikke skal stikke næsen altfor kry op imod vinden, vest-østvendte, og man kliner taget til med brede bræmmer af kalk så det kommer til at lyse i Dannebrog's muntre farver. Natur, bymiljø og kunst indgår i en frugtbar vekselvirkning.

Der fortælles, at kunstnerne opdagede Skagen, og det har jo sin rigtighed. I årene 1870–80 opstod her en malerkoloni, som siden skulle give en enestående nuanceret forestilling om det primitive samfund og stedets natur, og der er beretninger fra ældre skagboere, som gerne og festligt fortæller om mennesket bag kunstneren, om de foretrukne malere som Ancher, Krøyer, Locher og Tuxen, hvem nogle endnu husker. Fortid og nutid mødes i Skagen, 'perioden' slutter i 1930'erne, men det viser sig, at naturens rytme og det store hvide lys også fængsler nutidens kunstnere.

Skagenkunstnere i dag

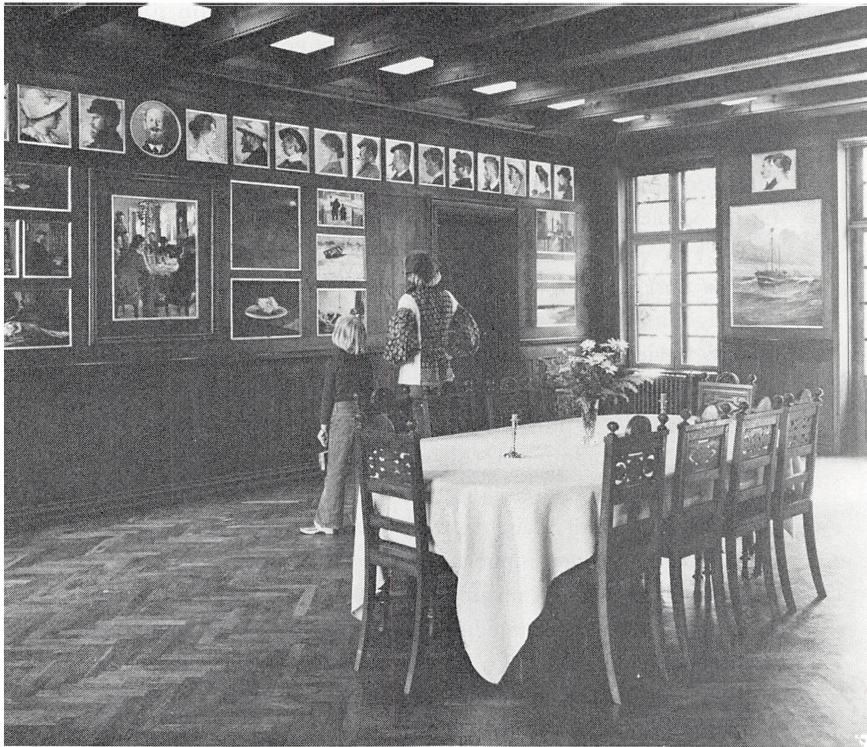
Ude på Nordstrand strider en person sig gennem blæsten. Det er maleren Poul Winther, skagbo af blodet, som med sin pose over skulderen skridter sit domæne af og samler op, hvad han finder brugbart til sit formål. Det er ilanddrevet smågods man kan have i hånden, korkringe fra fiskernes garn, farvede træstykker eller fragmenter af et fiskeredskab. Han er tilsyneladende ikke kræsen med sine fund, men også kun tilsyneladende. Det udvaskede vragskud skal tjene som objekter foran hans lærreder. Han tømmer tingene sammen i en slags collage, til et stykke skulptur, han kan vende og dreje, som han vil, og som bliver hans motiv. Han transformerer det forarbejdede i *sin* stil og i de farver, han elsker. Han maler et stykke beskeden natur, som ingen uden han selv har øje for, han er inspireret af havets givtighed, hvad ilanddrevet gods angår, og han maler lyset ind i de udvaskede ting og formgiver dem på lærredet eller i grafiske blade. Han er Skagenmaler og utraditionel i forhold til sine forgængere i faget og lader sig ikke tyrannisere af dem. Hans motivverden er en anden – det er ikke fiskere, der læner sig til deres båd, han maler.

På Grenens mægtige plateau maler Arne L. Hansen Grenens 24 timer – døgnet rundt. Det er imponerende friluftsmaleri i skiftende vejrlig og belysninger. Han fanger havene, som slår sammen ude på pynten, og han formgiver og farvesætter de ustandseligt vekslende skybilleder. Hans lærred er lange træplanker som fiskerne bruger dem til at opdele lastrum på dækket, formatet er et fund til et motiv som Grenen, der aldrig er blevet malet så magtfuldt før. Maleren har genopdaget sandodden og kommer her igen og igen, han har, om ikke patent på sit motiv, så dog patent på sin opfattelse af det.

Dette er to eksempler på talentfulde Skagenkunstnere i dag. De har – og andre med dem – forskrevet sig til Skagens motivverden, men de går helt deres egne veje. Imidlertid har de det tilfælles med forgængerne, at også *de* har brug for det store lys.

Efter 1870'erne begyndte Skagenkunsten at manifestere sig, og det gjorde den så eftertrykkelig, at Skagen stadig tærer på den arv den efterlod. Det er byen vel undt, for den tog bredt imod kunstnerne, der som en slags opdagelsesrejsende kom hertil. De skulle senere kraftigt dokumentere, på hvilket stade stedets fiskere be-

Billedgalleriet over Skagen-kunstnere. Tidligere i Brøndums Hotel, men 1946 flyttet til Skagens Museum. Panelerne er tegnet af Thorvald Bindesbøll. Lennard fot. Danmarks Turistråd.

fandt sig, og hvorledes livet levedes i denne udørk. Hverdagens Skagen blev kunstens forudsætning.

Efter Martinus Rørbye, som tilskrives æren af den kunstneriske opdagelse af det fjerne Skagen, kom der malere som C. F. Sørensen og Carl Neumann, men disse var blot som enlige svaler. Siden ankom Karl Madsen og nordmanden Chr. Skredsvig, malerskribenterne, som påstod, at det i virkeligheden var dem, der havde banet vejen og opdaget Skagen for malerne. År senere forestod Karl Madsen opbygningen af det i dag så elskede Skagens museum, og var et tiår direktør for det til sin død i 1938. Endelig havde den unge

marinemaler og oprørske skribent, Holger Drachmann, 'opdaget' stedet, i 1871. Han skulle siden vende tilbage og bosætte sig, han anbefalede sin elev Carl Locher at tage dertil, og denne nåede det forjættede land i 1872. Locher var da næsten en novice indenfor maleriet, uden teorier og teknik og ingen forstand på, hvad kunst var. Men han var besjælet af den hellige ild og malede forrygende flittigt og blev siden højt værdsat som kunstner.

Michael Ancher og P.S. Krøyer

Af Skagemalerne er det først og fremmest Michael Ancher, der i folkelig bevidsthed står som kunstneren, der skabte de populære billeder af skagensfiskeren og hans arbejde. De er blevet en slags anskuelsesundervisning af livet her på stedet, og den 'tunge' malers popularitet har manifesteret sig derhen, at det er *hans* fiskere, der gerne og oftest plagieres.

Ancher ankom til Skagen i 1874, og det første indtryk var lidt af en skuffelse – forventningerne havde været højspændte, det var ligesom naturen med al sin enkelthed ikke ville passe ind i hans sind. Men det varede ikke længe, inden landskabets storhed betog ham, motiverne åbenbarede sig i sin mangfoldighed, i hjemmenes små interiører såvel som i befolkningens originalitet. Alba Schwartz fortæller i sin bog »Skagen før og nu« om Anchers dilemma med at skaffe sig modeller, især i begyndelsen: »Mændene gik dengang alle i hvide – eller rettere gullige 'underbukser' og barfodede eller med 'støthoser' på. Kvinderne med tørklæder og bomuldskjoler, sædvanligt blå, med lyse forklæder over. Det så lovende ud for en maler, og Brøndum, værten i gæstgiveriet, hvor han boede, var villig til at hjælpe med at skaffe modeller. Dette var lettere sagt end gjort. Mændene ville ikke lade sig male og blev fornærmede, når man på stranden forsøgte at tegne en skitse af dem. Ku' de ikke få lov til at stå i fred på deres egen strand, uden at der skulle laves 'mærker' efter dem.

Men siden blev det lettere, nu kunne arbejdet for alvor begynde, nu gik det slag i slag, man kom i nærmere berøring med fiskerne, samledes med dem til en passiar på kroen, de var naive som børn og kunne lide at få nye tilhørere til deres historier, som de selv kendte ud og ind – om fiskeriet og strandingerne.

Krøyers hus i Skagen, den tidligere byfogedbolig i Skagens Vesterby. Det ejes nu af staten og udlejes til en kunstner. Tegning af Alex Secher.

I gæstgiveriet lærte Michael Ancher Brøndums datter at kende, han blev gift med Anna Brøndum på hendes 21-års fødselsdag og havde dermed helt forskrevet sig til Skagen. Da H. C. Andersen i 1859 besøgte byen og indlogerede sig hos Brøndum og hans kone, ville denne gerne skaffe de bedste flyndere til digterens middag, men den vrantne Andersen blev så utålmodig over at skulle vente på madens servering, at krokonen, der var i lykkelige omstændigheder, blev så konsterneret, at hun nedkom – med Anna. Fru Brøndum troede da helt og fuldt på, at den store digters tilsynekomst skulle få betydning for pigen, der da også som Anna Ancher blev sin bys berømte datter og en charmerende eksponent for den danske impressionisme.

En forrygende aktivitet bliver ikke mindre ved P. S. Krøyers ankomst i 1882. Ancher havde fortalt ham om sin lille krog af verden og berømmet stedets natur og befolkningens charme – uden dog at mene, at Krøyer absolut skulle derop. Det kom ham derfor noget på tværs, at Krøyer troppede op på Skagen og straks slog sit staffeli op i Brøndums butik og malede »I købmandens bod når der ikke fiskes« – Anchers motiv. Minsandt om de ikke var nok i forvejen til at gå deroppe og træde hinanden over tærne. Der havde allerede samlet sig en række talentfulde kunstnere på stedet,

de sad som perler på en snor og malede på livet løs, folk som Viggo Johansen, Karl Madsen, Drachmann, Chr. Krohg, Carl Locher, Fritz Thaulow, Tuxen, Oscar Björk etc. Og nu Krøyer, hvis store dygtighed han værdsatte, men, men – hver havde da sit felt i kunsten, sin individualitet.

Krøyer kunne male ugenert, han malede endda bedst i selskab og lod sig ikke genere, hvor mange der så stod omkring, når han arbejdede – modsat Ancher, der lod sig forstyrre og plage og kun kunne male, når han var alene. Med Krøyer var der vundet endnu en maler for Skagen, endnu en lysets budbringer.

Vi har den lykke at være nabo til et par skibsværfter og til en havn med kajpladser så brede som boulevarder, og det er klart, at livet *der* leves som i en travl bikube og selv tvinger *en* til aktivitet. Med hus og atelier på Svallerbakken i Vesterby, Skagens sydlige bydel, er vi også nabo til Krøyersvej, der løber ud i Drachmannsvej, og en sidevej til denne er Tuxensalle, så ifølge vejskiltene befinder vi os i litterært område. Kunstnernes huse eksisterer endnu, Drachmanns hus Pax er museum og ramme om 'Drachmannaftener' sommertiden igennem, Krøyers imponerende hus i byfogdens plantage, hvor vilde roser og høje træer er ved at lukke alt lys ude, er ifølge gamle statutter bolig for en kunstner, det samme er Tuxens rigmandsvilla i engelsk stil, Dagminne ved Gl. Kirkesti. Man har boet godt og dyrt engang.

Det hænder vi har vores gang i disse huse, for år tilbage til en animeret kunstnerfest i Krøyers hus, der er bolig for malerinden Marie Haagen-Müller. Hun indbød en kreds af vendsysselkunstnere til sammenkomst i Krøyers atelier, en fest i hip-hip-hurra-format og som nok var i Krøyers ånd. Det var som at række en hånd bagud til fortiden, atelieret var atmosfærefyldt, her festede man altså – når der ikke arbejdedes.

Tallet på dagens stationære Skagenkunstnere er ikke stort, men nogle kommer som trækfugle og vender tilbage igen og igen. Stedet har sine traditioner og motiver, og fremfor alt det store lys. Kunstnerne kender hinanden og taler sammen, fester af og til og snakker fortid uden at lade sig påvirke af denne og dens motiver. Det kan man heller ikke, for mange af motiverne eksisterer ikke længer. Der er stadig fiskerne og deres både, og havet og klitterne og den hele

Carl Locher: Skagens Rev fyrskib 1892. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

natur, men noget reduceret af megen bebyggelse. Den hånddrevne redningsbåd går ikke ud mere, og fiskerne drager ikke længer vod fra stranden – man kan ikke male sådant, og det ville også være meningsløst. Man har en anden udtryksform og andre emner, der 'stjæles' vist ikke noget fra hinanden, og gør der det, så ved alle, med et Anchersk udtryk – at enhver har sin individualitet.

Skagen har en dynamisk borgmester, H. Nibe Hansen, som gerne stiller sit rådhus til disposition for kunstudstillinger, og det samme gør museets ligeså dynamiske direktør, Knud Voss, han overlader gerne Anchers lange længe i museets have til den nye Skagenkunst. Dette giver anledning til festlige ferniseringer, og udstillingerne manifesterer sig ofte i stort og interesseret besøg. Dertil kommer, at de nyrestaurerede lokaler på Grenen efter planen skal bruges til skiftende eller mere stationære udstillinger af maritim kunst, og således har Skagen stadig et vågent og opmærksomt øje for dens kunstnere i dag.

Huset og atelieret på Svallerbakken er en ønskedrøm, som for år tilbage gik i opfyldelse. Vi 'opdagede' Skagen for 40 år siden og er ustandseligt vendt tilbage til idyllen og de kendte emner, skibene, husene, havet, klitterne og menneskene. Billederne fødes på stedet, og i atelieret arbejdes der videre med dem. Motiverne er mangfoldige, men det hænder, at et græsstrå er os nok. Når man sidder i klitten eller ved havnen og arbejder, kan der bag ens ryg godt lyde et »Tillykke med arbejdet«. Det er en hilseform ikke bare på skawsk, men den bruges langt ned i det vendsysselske, for det er skik, at man ønsker hinanden tillykke med et arbejde – og gudskelov for det. Man har et virke mellem hænderne, og det skal velsignes. »Det er en lykke, at du kan slå din græsplæne, og det er en lykke, at du kan male dit billede, derfor, jeg ønsker dig held og lykke med arbejdet.« – Skagen er dog et forunderligt sted.

Skagen

Af Johan Hvidtfeldt

En mand, der havde besøgt alle danske byer – og mange udenlandske med – sagde engang: »det år, hvor jeg ikke har været i Ribe og på Skagen, er spildt i mit liv«.

Der er vel dem, som vil mene, at sådanne ord er uretfærdige mod de mange andre steder i Danmark, som lokker kulturens venner og naturens elskere til sig.

Historiens beretninger viser, at siden 1870'erne har fiskerbyen på Danmarks nordligste spids med uimodståelig styrke draget mennesker til sig. Mange vendte tilbage år efter år, andre kom til Skagen og blev der resten af deres liv.

Hvad er det da, der får den, som har oplevet dette sted, til at vende tilbage dertil – gang på gang? Den særprægede *natur* er vel ikke storladen som andre steder på Danmarks vestkyst, men den er særpræget, på sin vis enestående ikke kun i Danmark, men vel i Nordeuropa, og hvem kan andet end blive betaget af den oplevelse at køre mellem to store have – Skagerrak og Kattegat – som efterhånden kommer nærmere og nærmere hinanden for tilsidst at mødes i ét stort favntag i Grenen og Skagens Rev.

For mange er det, når alt kommer til alt, nok *lyset* i denne mærkelige by, som man aldrig kan glemme. Der lever i én en næsten uforklarlig længsel efter at genopleve dette, helst en stille sommerdag, når landskabet ligesom »klædte sig i sælsomme kulører«. Dette mærkelige lys er der også, når naturen har iført sig mere barske klæder – og det gør den tit deroppe i byen ved havene. Der er vel mange faktorer, som er med til at skabe denne særegne lysvirkning, havene, klitterne og sandet, men også Skagen-husene med deres røde tagsten og de hvidtede understrygninger af taget langs tagryg og gavle.

Det er svært at sige, hvilken betydning lyset på Skagen har haft for de mange kunstnere, der har virket her gennem mere end et århundrede. *Vilhelm Kyhn* har i 1870'erne grebet lyset i nogle studier fra Kandestederne, og den norske maler *Ludvig Karsten* var betaget

af lyset på Skagen og har fortalt om det i motiver fra klitterne, fra havelågen og fra rugmarken, og han var forelsket i byens røde tage.

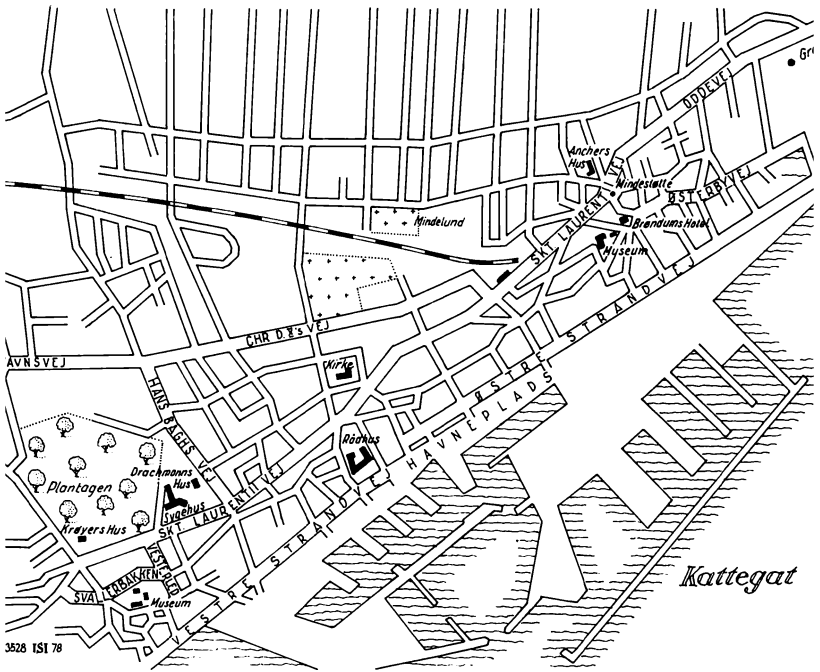
Menneskene på Grenen

Fund fra stenalderen viser, at der her på det europæiske fastlands nordspids færdes mennesker langt tilbage i tiden, men en egentlig bebyggelse er nok først sket i middelalderen. I 1355 kunne 10 selvejerbønder vidne om, at de af deres forfædre havde hørt, at en dansk konge havde overdraget Thorkil Skarpæ hele Skagens tilliggende mark til græsning for hans vilde stod. Hyrden for disse heste *Throner* fandt på at fiske på Skagen og byggede det første hus dér.

Jyllands nordligste spids, Grenen, hvor to have mødes, Kattegat og Skagerrak. Fot. Lundhans. Danmarks Turistråd.

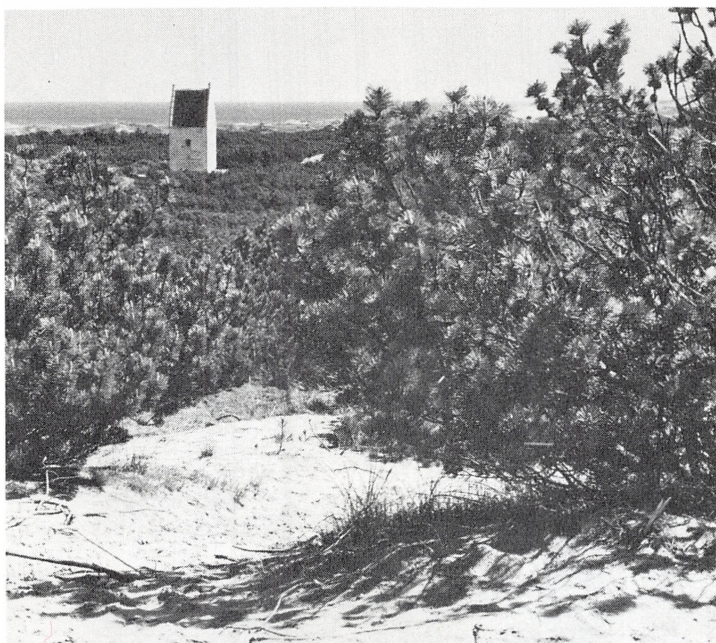

Kort over Skagen. Tegnet af Steiner Jessen.

Siden havde mange flere bygget dér på Thorkil Skarpæs vegne. På denne måde skal Skagen, der kommer af olddansk skaghi, odden, være blevet til. Måske har denne ældste bebyggelse været i Højen eller Gammel Skagen.

Det er ikke meget, der fortælles om Skagen i middelalderen. I 1413 gav Erik af Pommern byen »alle sådanne privilegier, som andre købstæder har i vort rige Danmark«, og 1507 fik den sin egen *stadsret*. Vigtigt var det nok også, at Christian 2. i 1519 gav Skagens borgere ret til at beholde »deres fri birk og birkeret«.

Skagen blev efterhånden en ret stor by. I 1500-årene var den langt større end Hjørring. Men i 1600-årene kom der her som i så mange andre danske byer en betydelig nedgang. Der var mange grunde hertil. Tre gange blev de nørrejske købstæder besat af fjenden, kejserens tropper, senere svenskerne. En række handelspolitiske

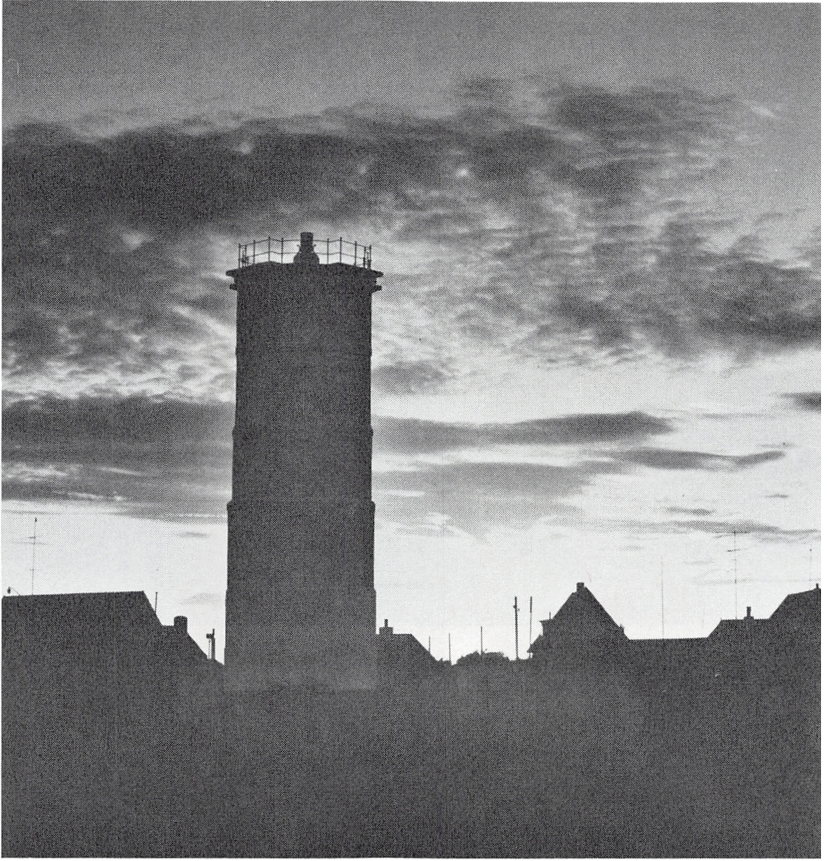

Skagens tilsandede kirke. Inga Aistrup fot. Danmarks Turistråd.

forhold spillede ind, og Skagen blev hårdt behandlet af naturen, den barske nabo, *sandflugten* huserede, stormfloder ødelagde huse og marker. Fiskeriet havde fra den ældste tid været det erhverv, som gav mad til de fleste munde, selvom også landbruget – så underligt det end kan lyde idag – var af en vis betydning, indtil en stor del af markerne blev lagt øde af sand og vand.

Krig og kapere

Omved 1600 levede der henimod 2000 mennesker i Skagen, men i 1672 var tallet gået ned til ca. 1000, og i 1787 boede der kun 715 personer her. Derefter begyndte det på ny at gå frem, og i 1801 var her 801 mennesker. Med krigen mod England fra 1807 kom der på en måde helt nye tider til den lille fiskerby. Skagens fyr blev slukket, der blev under krigen bygget batterier til beskyttelse mod engelske angreb, og militær – bl.a. et kompagni jægere – blev stationeret her.

Skagens gamle fyrtårn, det hvide fyr. Opført 1745. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

De militære begivenheder førte med sig, at antallet af strandinger blev større end før, og byen blev et centrum for de mange kaperskibe, som fra Nordjylland førte deres egen form for krig mod fjenden. Både kaperi og strandinger kunne give store indtægter – på lovlig vis – og de mange fremmede sørgede for, at der kunne leves et muntert liv i den tidligere så stille by.

Carl Locher. Ageposten til Skagen 1885. Postvognen måtte køre ad stranden, da der ikke endnu var anlagt veje inde i landet. Skagens Museum. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

Strandinger

I 1300-årene begyndte den internationale skibsfart at gå norden om Skagen. Denne omlandsfart har gennem århundrederne krævet utallige ofre. Havet her er farligt på grund af revlerne langs kysten og det vældige Skagens Rev, der strækker sig 4 km ud i havet nordøst for spidsen af odden. Man søgte at hjælpe de søfarende gennem fyr. I 1560 blev »papegøjefyret« tændt, og i 1745 byggede man det store hvide fyr, som står endnu. Det blev i 1858 afløst af Skagens Fyr vestsydvest for Grenens spids. Det har en flammehøjde på 44 m, og det kan ses 44 km bort. Fyret Skagen Vest på Nordstranden blev opført i 1956. Af stor betydning var det også, at fyrskibet Skagen Rev blev udlagt i 1878.

Selvom fyrene var en hjælp, kunne man ikke undgå *strandinger*, og skagboerne har gennem århundrederne med mod og offervilje

reddet tusinder af mennesker, hvis skibe strandede ved kysten. Det var et farefuldt arbejde. Det gjorde et dybt indtryk overalt i landet, da otte af redningsbådens besætning i 1862 omkom i et forsøg på at redde besætningen fra det strandede svenske skib *Daphne*. Båden kæntrede, og hele besætningen blev kastet i vandet. Kun to nåede levende i land. I 1884 rejstes en mindesten for de omkomne i Østerby ved Skt. Laurentiivej.

Vraggodset fra de strandede skibe kom på mange måder til at spille en rolle i byens liv. I sine *Minder fra Skagen* i sidste halvdel af 1800-årene har L. Holst fortalt om en del større strandinger. Bl.a. beretter han: »Da vi kom til Skagen i 1840, var der forholdsvis gode tider. Året forud var strandet to store amerikanske tremastere, Marshall og Orinoco, den ene med stykgods, navnlig lærred, drejll, sejldug og fjer m.v. fra Rusland, den anden med jern fra Göteborg. Det var i de gode, gamle dage, da kaptajnerne var kede af at ligge her, solgte det hele, skude og last; og der blev tjent store penge for køberne af begge vrag, og en mængde mennesker tjente gode penge

Holger Drachmann: Frisk gennem brændingen 1905. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

ved at bjerge og konservere de fra vrage indbjergede varer, lærred og drejl«.

Fiskeriet i fremgang

Fra omved 1870 begyndte det for alvor at gå fremad for Skagen. Fiskeriet var det økonomiske grundlag for dens trivsel. Efterhånden blev den gammeldags form for fiskeri afløst af en ny tids teknik. Man havde fisket ved voddragning, fra kysten eller lidt ude fra land. Arbejdet var anstrengende og farefyldt. Priserne lave, fordi afsætningsforholdene var vanskelige. Forholdene blev bedre, da man begyndte på *garnfiskeriet*, og senere kunne man tage *snurrevoddet* i brug. Sidst i 1870'erne lejede man ofte svenske *både* og gik ud i Kattegat på garn- og snurrevodsfiskeri. En ny udvikling var ved at komme igang. Det fik også betydning, at de sociale forhold blev

Gravmindesmærke over Holger Drachmann, død 1908. Det blev i 1913 flyttet fra sit oprindelige sted, der blev truet af havet. Gravkammeret er tegnet af P. S. Krøyer. Fot. Sven Thoby. Danmarks Turistråd.

L. Tuxen: Holger Drachmann 1904. Privateje. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

forbedret. Hertil bidrog bl.a. den religiøse vækkelse, der greb en stor del af befolkningen, først og fremmest gennem *Indre Missions* arbejde. Det betød bl.a., at brændevinen efterhånden kom til at spille en mindre rolle i befolkningens liv.

Kunstnere og turister

Fra begyndelsen af 1870'erne søgte en del danske kunstnere med Holger Drachmann i spidsen til Skagen. Nogle slog sig ned her. Malerne skildrede ikke mindst befolkningen, dens liv og tilværelse og malede mange billeder af enkeltmennesker. Dette kunstnerliv var med til at gøre Skagens navn kendt over det ganske land, og da den internationale turistbevægelse nåede Danmark, blev Skagen et af de kendte, mest mondæne badesteder. De vældige sandstrande, der næsten strakte sig ud i uendeligheden, den eventyrlige natur

fik turister fra udland og indland til at søge mod dette mærkelige sted, som én gang oplevet, aldrig vil kunne glemmes.

Jernbane og havn

Stor betydning for byen fik det, at man i 1890 kunne åbne en jernbane fra Skagen til Frederikshavn. Vigtigst var det dog, at der i årene 1904–1907 blev bygget en *fiskerihavn* ved Kattegat. Den er gang på gang blevet udvidet, og her landes større mængder af fisk end i nogen anden dansk havn. Vandarealet er nu 318.000 m², og fiskeriflåden består af ca. 270 både bemandede med omved 900 mand. Her holdes også store fiskeauktioner, og i tilknytning til fiskeriet er der vokset en betydelig *industri* frem, der er vodbinderier og skibsbyggerier, produceres konserver og fiskemel.

Indbyggertallet er steget i hurtigt tempo. I 1850 var der 1400 mennesker i Skagen, i 1901 boede her 2438 personer, i 1930 var tallet 4048 og i 1970 ikke mindre end 11.620.

På tur gennem Skagen

I ældre tid var der ikke egentlige veje til Skagen. Fra Hulsig og nordover måtte man færdes ad stranden, og her kørte også *Ageposten*, postvognen. Til Hjørring gik vejen ad Nordstranden til Tværsted. Først i 1854 anlagde amtet en vej gennem klitterne fra Hulsig til Skagen. Kommer man sydfra ad hovedvej A 10, passerer man Skagen Klitplantage. Lidt længere fremme har man Kirkeklit med *den tilsandede kirke*. Kort efter drejer vejen af til Gammel Skagen eller Højen.

A 10 slår et sving ned mod havnen og går derefter parallelt med Kattegat ad *Skt. Laurentiivej*, der er den egentlige hovedgade. I den del af Skagen, som kaldes *Østerby* i modsætning til *Vesterby* mod sydvest, fortsætter A 10 i Oddevej og Fyrvej.

I den vestlige del af byen, ikke så langt fra den tilsandede kirke, ligger *Klitgården*, som var Christian 10.s og dronning Alexandrines sommerbolig, og som senere er gået over til den yngste søn arveprins Knud og hans familie. Den er opført i 1914 af arkitekt *Ulrik Plesner*, som har ydet en stor indsats, både med at opføre nye smukke bygninger i Skagen og ved at arbejde for bevarelsen af de gamle traditioner i det almindelige byggeri.

M. Ancher: En lægprædikant holder gudstjeneste på Skagen Strand 1877. Privateje. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

Plantagen lidt længere mod øst er anlagt af O. C. Lund i begyndelsen af 1800-årene. Her ligger maleren *P.S. Krøyers hus*, som ejes af staten og udlejes til en kunstner. I *Drachmanns hus* lidt længere mod øst – ved Sygehuset – er der mindestuer for digteren. Hans grav ude i klitterne blev i 1913 – fem år efter hans død – flyttet fra sin oprindelige plads, som var truet af havet, og ligger nu syd for den tidligere signalstation ude på Grenen. Gravkammeret er tegnet af P. S. Krøyer. *Michael og Anna Anchers hus* ligger i Østerby og blev efter datteren Helga Anchers død indrettet til museum.

På Svallerbakken i nærheden af Skt. Laurentiivej og lidt syd for Plantagen findes det kulturhistoriske museum *Skagens Fortidsminder*, som delvis er et frilandsmuseum og rummer mangt og meget, der fortæller om skagboerne gennem tiderne og om den gamle fiskerby.

Kirker og kirkegårde

Skagens Kirke ligger i et lille anlæg ved Skt. Laurentiivej. Den er tegnet af C. F. Hansen, blev opført 1839–1841, ombygget og udvidet i 1909–1910 ved arkitekt Plesner. Altertavlen er malet af Joakim Skovgaard. Kalk og disk, malmstager og klokker er fra den gamle, tilsandede kirke. Den ældre kirkegård nordlig i byen er i 1943 omdannet til mindelund for de døde. De druknede redningsmænd fra Daphnes forlis i 1862 er begravet i en fællesgrav. En mindestøtte over dem er rejst på Oddevej. Den nye kirkegård, *Assistenskirkegård*, er anlagt 1884. Den ligger i nærheden af kirken og her er begravet den kendte redningsmand Lars Kruse, der omkom i 1894. En mindesten bærer portrætmedaillon af N. Holm. En række kunstnere har fundet deres sidste hvilested her på Assistenskirkegård, P. S. Krøyer, Carl og Anna Locher, Michael og Anna Ancher. Også arkitekt U. Plesner og hotelejer Degn Brøndum ligger begravet her.

Havnen

Havnen ligger ikke langt fra hovedgaden. De store kajanlæg, de mange fiskerbåde, auktionshallerne og redningsstationen, de gamle sammenbyggede fiskehuse, som er tegnet af arkitekt *Th. Bindesbøll*, giver et levende indtryk af Skagen som fiskerby. Hernede forstår man fuldt ud, at fra den ældste tid og til idag har fiskeriet været forudsætningen for byens tilværelse og vækst, det er grundlaget for menneskenes trivsel i denne by.

Skagens Museum

Fortsætter man østpå ad Skt. Laurentiivej, kommer man til Daphne-mindestenen, her kan man dreje af til højre hen til *Brøndums Hotel*, som i sin tid blev internationalt kendt, fordi de fleste Skagen kunstnere boede her – hvis de ikke havde eget hus – og det var her, de mødtes til de store fester. I hotellets gamle have ligger *Skagens Museum*. Det er stiftet i 1908. Den nuværende bygning er fra 1928 og er tegnet af arkitekt Ulrik Plesner. I Museumshaven ligger endnu det gamle havehus, som var anneks til *Brøndums Hotel*. Her findes bl.a. Michael Anchers atelier og mindestuer for P. S. Krøyer og Holger Drachmann. Skagens Museum er en selvejende institution og arvede i 1932 *Brøndums Hotel* efter testamentarisk bestemmelse

I det gamle havehus til Brøndums Hotel blev der i 1942 indrettet mindestuer for P. S. Krøyer og Holger Drachmann. Danmarks Turistråd.

af *Degn Brøndum*. Museet rummer et meget stort antal malerier, skulpturer, tegninger m.m. og belyser først og fremmest Skagensmalernes virke fra 1870'erne, de danske såvel som de nordiske som den norske Chr. Krohg og den svenske Oscar Björck.

Hjørring

Af Knud Bidstrup

Hjørring – Vendsyssels gamle hovedstad – er en by af stor ælde, men det er ikke til at se det, hvis man ikke lige ve' det, som det hed i revyvisen.

Ingen verdslige bygninger i byen er ældre end fra omkring år 1800, og dem er der heller ikke så forfærdeligt mange af. Rådhuset på Torvet fra 1833 er med sin sirlige facade i smukke gråtoner og med hvide bånd og lisener et nydeligt eksempel på empirens byggeskik. Efter at have stået tomt i nogle år er det netop restaureret og genindtrådt i sin gamle funktion som sæde for byens råd.

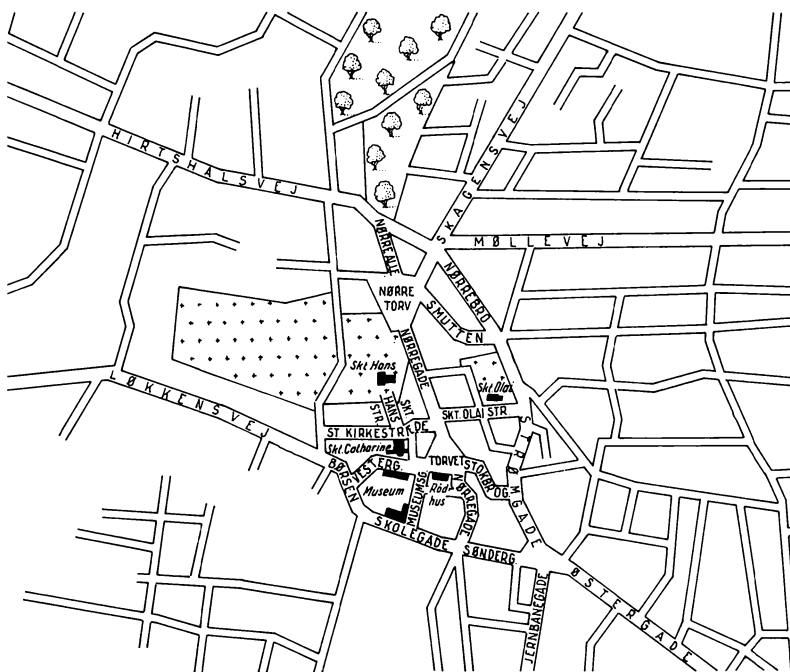
En statelig bindingsværksgård er den gamle provstegård i Vester-gade fra 1774. Den er nu en del af Vendsyssel historiske Museums store kompleks, der omfatter over en halv snes bygninger samlet omkring den prægtige museumshave. Museumskomplekset er hjertet i Gammel-Hjørring, skabt gennem tre generationer af familien Friis og især ved et langt livs indsats af den nu 86-årige arkæolog, tandlæge Holger Friis.

I Nørregade, byens gamle algade, og på Nørretorv og Børsen finder vi en række købmandsgårde og borgerhuse fra første halvdel af 1800-årene, gode eksempler på datidens stilfærdige købstad-arkitektur.

Kirker

At Hjørring var en anseelig by i middelalderen ses nu kun af, at der omkring Torvet ligger tre gamle kirker lige opad hinanden. Fra hovedkirken, Skt. Catharina, er der kun lidt over hundrede meter til Skt. Hans og knapt to hundrede meter til Skt. Olai. Så tæt ligger kirkerne ikke i nogen anden dansk købstad, ikke engang i Københavns indre by. Da Hjørring ikke var klosterby i den katolske tid, vidner denne koncentration af kirker – hvortil i middelalderen kom to kapeller – om et betydeligt befolkningsunderlag.

De tre kirker er nogenlunde jævngamle, bygget i 1100- eller 1200-årene, da så mange af Danmarks sogne fik stenkirker. Ældst af

Kort over Hjørring. Tegnet af Steiner Jessen.

dem er dog sikkert Skt. Olaf, der ligger på det højeste punkt af den bakke, hvorpå Hjørring voksede frem i forhistorisk tid. At kirken er viet til den norske konge Olav den Hellige bekræfter dels, at kristendommen kom til Vendsyssel med engelske munke via Norge, dels at Vendsyssel i vikingetiden synes at have været lige så meget norsk som dansk.

Pontoppidans danske Atlas kender to traditioner om kirkens opvindelse. En vil vide, at den er opført af Olavs søn, Magnus den gode, 1024–47, til minde om faderen, en anden at den er rejst af norskekongen Harald Haarderaade, der døde 1066. Under stridighederne med Svend Estridsøn var han en tid i besiddelse af Vendsyssel. På Pontoppidans tid vidste man ikke, at en kvaderstenskirk som Skt. Olaf næppe kan være så gammel som fra 1000-årenes midte. I 1965 afslørede en arkæologisk udgravning dog, at der under sten-

kirken havde ligget hele to trækirker, hvoraf den ældste kan føres tilbage til ca. år 1000, det tidspunkt da kristendommen vandt indpas i Vendsyssel.

Det ældste Hjørring

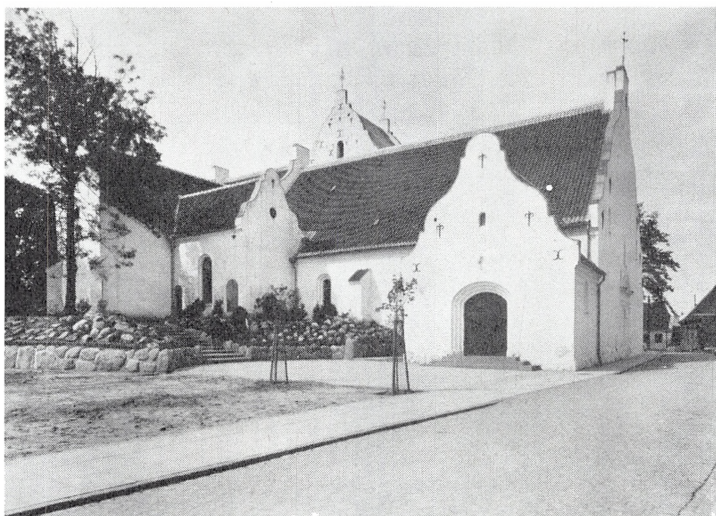
En by er formentlig begyndt at gro frem på bakkeøen endnu tidligere. Mange fund viser, at der har levet mennesker på stedet siden stenalderen. Et stort antal bronzealderhøje er i tidens løb blevet sløjfet inden for det nuværende byområde, og navnlig er der vidnesbyrd om, at området har været tæt befolket i romersk jernalder. På byens kirkegård og Brunbakken er afdækket to store gravpladser med de for Vendsyssel karakteristiske stensatte jernaldergrave, og de er bevaret tilgængelige for offentligheden.

Sandsynligheden taler for, at den ældste Skt. Olai kirke har overtaget et hedensk kultsteds rolle. I bakken nær kirken udsprang i ældre tid en helligkilde, der kaldtes Korskilde. Den har formentlig været hellig allerede før kristendommen, og gamle mark- og højnavne tyder også på, at stedet i hedensk tid har været et religiøst samlingssted.

Hvor man mødtes for at dyrke gamle eller nye guder, var der lejlighed til at slå en handel af; der blev eksistensgrundlag for fastboende købmænd og håndværkere, og på den måde opstod Hjørring som en akselkøbing, i hvis akseltorv vejene løb sammen fra alle verdenshjørner. Og Akseltorvet eksisterer endnu som et anneks til det ny og større torv, der blev anlagt i 1600-årene.

Første gang, Hjørring, Heringa, træder frem i historien, er på en mønt fra midten af 1100-årene. Det var Svend Grate, der lod slå mønt i byen i de urolige år, da han sloges med Knud og Valdemar om magten i Danmark. I den islandske Knytlingasaga fra omkring 1260 nævnes Hjørring, her kaldet Jorungi, som sæde for Vendsyssels biskop. Bispesædet var dog i Børglum, men Børglumbisperne havde en gård i Hjørring. Her holdtes også landemoderne, og byen havde foruden et Knuds-gilde et gejstligt gilde med egen bygning. Gennem hele middelalderen var Hjørring sæde for sysseltinget.

Allerede i tidlig middelalder synes Hjørring at have haft den form og udstrækning, den bevarede i århundreder. Sine først kendte købstadprivilegier fik den i 1243 af Erik Plovpenning, der tilstod

Hjørring Skt. Catharina kirke. Stender. Det kgl. Bibliotek.

byen de samme rettigheder som Viborg, men da havde den formentlig allerede længe været købstad, dvs. at den har haft sit eget ting og været uafhængig af herredets retssystem. Ved middelalderens slutning var Hjørring efter tidens målestok en stor by med henvend 2000 indbyggere.

Grundlaget for byens trivsel havde været bispesædet og de rige klostre i Børglum og Vrejlev. Med reformationen fik byen derfor også et økonomisk knæk. Dertil kom følgerne af bondeopstande og krige, pest og en række ildebrande, hvoraf de to lagde så godt som hele byen i aske. I slutningen af 1500-årene var Hjørring mindre end Skagen og det lille Sæby. Den var reelt kun en fattig landsby, og det var på nippet til, at den var blevet slettet af købstædernes tal. Både Christian 4. og Frederik 3. havde nemlig planer om at gøre Hals til en fæstningsby – et nordjysk Fredericia – og for at få den befolket i en fart skulle borgerne i Hjørring og Sæby »inviteres« til at flytte til Hals. Svenskekrigene satte dog en stopper for disse planer.

I 1715 var Hjørrings indbyggertal svundet ind til ca. 400, og i 1801 var det endnu kun 744, men så begyndte det at lysne takket være den

Provstegården i Vestergade, Hjørring. Bygningen er opført 1773-1774 og er nu en del af Vendsyssels historiske Museum.

almindelige fremgang i Vendsyssel. I løbet af århundredet mere end tidoblede byen sit indbyggertal til ca. 8000.

Hjørring i nutiden

I første halvdel af dette århundrede gik det jævnt og støt fremad for Hjørring, men i »de glade 60'er« antog udviklingen en helt eksplosionsagtig karakter. Egnsudviklingsrådet placerede en broderpart af sine millioner i byen, og den fik en masse ny industri. Nogle store institutioner fik den også ved statens hjælp. Det var godt for byens økonomi, men desværre måtte man også her konstatere, at fremskridt på ét område næsten altid følges af tilbageskridt på andre.

Under al vækstbegejstringen og aktiviteten blev den gamle købstads intime struktur slået i stykker af gadegennembrud og parkeringspladser og et byggeri, der var helt ude af mål med de eksisterende proportioner. Trafikken fra hovedvejene ledtes tankeløst ind i byens centrum, der blev et inferno af støj og os, og de smukke elme langs hovedgaden Østergade – Hjørrings kendetegn frem for noget – blev en efter en kvalt af kulilte og vejsalt. Disse træer var halvandet hundrede år gamle. Det var ved synet af dem, maleren Martinus Rørbye i 1830 skrev i sin rejsebog: »Hjørring er i det hele taget en ret net lille by, der i tiden vil komme til at ligne Christiansfeld, da der bliver plantet træer langs gaderne«!

Til sidst blev det byens borgere for meget, de rejste sig i protest mod at få deres by helt ødelagt. Nu er der forlængst vedtaget en bevaringsplan for Gammel-Hjørring, og kommunen yder tilskud til restaurering af gamle huse. Der er også udarbejdet en registrant over alle byens træer, naturligvis med det formål at bevare dem, og nye træer plantes overalt, hvor der er plads til dem. En ny centerplan er netop vedtaget af byrådet. Den tager sigte på at fredeliggøre bykernen. Trafikken skal ledes udenom, Østergade og andre gader skal være fodgængergader, hvor butikshandel og andre aktiviteter kan udfolde sig i fred.

Hjørring har atter besindet sig på, at den er en gammel købstad, og at det er dér, dens fremtid ligger.

Sæby

Af Paul G. Ørberg

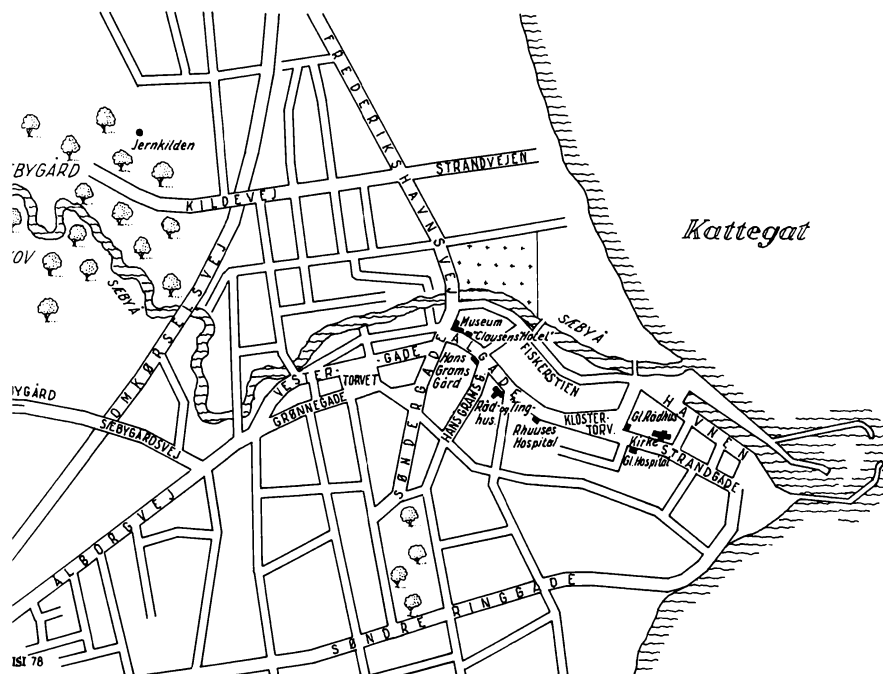
Sæby er en krævende lille by! Den kræver, at man giver sig god tid – god tid til at vandre den lange Algade igennem og se på de lave, kønne huse med de dybe haver bag ved. God tid til at sejle på åen eller i det mindste spadsere ad Fiskerstien langs åbredden, og god tid til at dvæle i kirken og sidde i solskinet på havnen. Så først får man hold på det, der er byens egentlige »seværdighed«: dens enestående præg af gammel bykultur, dens duft af et svundet århundredes stilfærdige fornemhed. Det er ikke de flerstjernede seværdigheder, der kendetegner byen – lige bortset fra kirken – men dette uhåndgribelige, som man kalder miljø eller også charme.

Havet og historien

Sæbys ældre historie er for en stor del beretningen om et lille bysamfunds stædige kamp med naturkræfterne, først og fremmest havet. Men havet var både ven og fjende, for det var den lille naturlige havn ved Sæby Ås udløb, som blev grundlaget for bydannelsen. Der er god ræson i, at havet indgår i byens navn, som egentlig er Søby.

Landingsplads, fiskerleje og en lille by ved overgangsstedet over åen har der sikkert været meget langt tilbage, men den egentlige bydannelse hører senmiddelalderen til. De ældste købstadprivilegier er fra 1524, men byen er ældre, og dens historie går i hvert fald bag om ca. 1465, da der blev grundlagt et karmeliterkloster her. Munkene overtog den eksisterende lille kirke og udbyggede den kraftigt som sydfløjen i et ret storstilet firfløjet anlæg. Kirken var indviet til Vor Frue, og i nogle årtier skiftede byen faktisk navn og blev kaldt Mariested. Klosterbygningerne forsvandt aldeles efter reformationen, men kirken står tilbage som en af vore prægteste købstadkirker med særprægede og interessante kalkmalerier.

Sæby hørte i den katolske tid under bispestolen i Børglum, biskop Jep Friis regnes for byens grundlægger, og den sidste gejstlige herre var den bekendte Stygge Krumpen. For Børglumbisperne har det

Sæby. Tegnet af Steiner Jessen.

været af vigtighed at råde over egen havn, og byen har i høj grad nydt bispens gunst. Overgangen i 1536 til at være kongens by og det store klostres opløsning kan ikke have været til byens fordel. Den korte blomstringstid var forbi.

Byens livsnerve var og blev havnen. Borgmester og råd udtrykker det meget præcist i 1570: »Når havnen er øde, da er også byen øde!« Rent galt blev det i løbet af 1700-årene, fra 1672 og til 1769 faldt indbyggertallet fra 670 til 483. I 1759 hed det lakonisk: »Har været en god liden købstad, men nu er havnen tilstoppet«.

Der var nu også en anden grund til tilbagegangen, nemlig konkurrencen fra det nærliggende Fladstrand, fra 1818 Frederikshavn. Hvor det gjaldt søfart, handel og industri kom Sæby altid til kort over for naboen imod nord. Ikke sådan at forstå, at byen fortsat stod i stampe, en udvikling kom i gang i løbet af 1800-årene, man fik styr

på havnen, man fik jernbane i 1899, og erhvervsvirksomheder kunne – og kan – godt trives i Sæby, men byen blev så absolut den lille i forhold til søsterbyen mod nord.

Sæby som turistby

Men på et helt andet område tog Sæby grundigt revanche over rivalen, nemlig som turistby. Sammen med Skagen er Sæby den ældste virkelige ferie- og badeby i Jylland. Indledningen blev gjort i 1880'erne og 1890'erne med en formelig invasion af kendte kunstnere, som søgte rekreation eller inspiration i byen og dens omegn, hvor særlig den idylliske Sæbygård Skov med åen blev lovprist. Det var malere som Zacho og Peter Mønsted og forfattere som Gustav Wied, Sophus Schandorff, Carl Ewald og – ikke at forglemme – Herman Bang, som i sin bog *Sommerglæder* gav en uforlignelig skildring af provinsmiljøet omkring Clasens Hotel, Algade nr. 3. Og endelig selveste Henrik Ibsen, som i sommeren 1887 boede på hotel Harmonien i Vestergade og hentede inspiration til sit skuespil *Fruen fra Havet*. En mindeplade på muren fortæller herom. I kunstnernes fodspor fulgte turisterne, og de har aldrig siden givet slip på byttet. Er der i vore dage vel blevet tyst i skoven, så myldrer det til gengæld af liv på den herlige nordstrand.

Den tvedelte by

Sæbys bylegeme er af en ejendommelig tvedelt karakter. Det er Søndergade, der gør skellet. Vest for Søndergade har vi den travle handelsby med nye eller moderniserede huse og store butikker. Øst for strækker Algade sig i en lang og yndefuld kurve ud mod kirken, havnen og havet – en mærkelig langstrakt bydel, hvor man har skyet det indeklemte og haft god og rigelig plads. Efter gammel dansk skik ligger husene med langsiden til gaden, sine steder ikke tættere end at de store havers grønne overflod når helt frem til fortovet, og ellers med de lange, smalle haver bagved. Er vestbyen nutid, så er øst fortid, er der travlhed og uro i vest, så er der fred og idyl her i øst. At dette enestående købstadmiljø er blevet bevaret så forbavsende godt hænger naturligvis sammen med den historiske udvikling. Det stammer fra en tid, da byen var orienteret mod sit smertensbarn, havnen. Da fremgangen og dermed forandringerne nåede byen,

Klostertorvet og kirken i Sæby. RE fot. 1967. Nationalmuseet.

vendte den sit ansigt ind mod land, mod vest, hvorfra jernbane, biler og landeveje kom.

Der er helt sikkert mange besøgende, som har været i vestbyen og kørt til og fra ad Søndergade, ikke videre, og som tror, de har set Sæby. Det har de ikke! Det har først den, der har gået hele Algade-Strandgade igennem. Den tur er en oplevelse, som ingen anden dansk by kan opvise magen til.

De gamle huse

På vejen gennem Algade-Strandgade møder man nogle af de gamle huse. På hjørnet af Søndergade-Algade under nogle gamle linde ligger Konsul Ørums Gård, som i dag er indrettet til museum. Det er en bindingsværksbygning fra 1700-årene. Næst efter finder vi »Clasens Hotel«, nu De gamles Hjem, og lidt længere nede ad gaden, på hjørnet af Hans Grams Vej og Algade, ligger Borgmester Hans Grams Gård, Algade nr. 12. Det er et lille pynteligt, gennemrestaureret bindingsværkshus, opkaldt efter en patriotisk borgmester fra Svenskekrigenes tid. På porthammeren står årstallet 1624, og

sandsynligvis er det bygget dengang, men ganske vist som en 15 fag lang bygning. En snes meter fremme, på samme side af gaden, ligger, lidt tilbagetrukket, råd- og tinghuset, som er opført i 1847. Alle de nævnte bygninger er fredede i klasse B.

Endnu et par huse fremme når vi til Nye Hospital eller Rhuuses Hospital, Algade 20, skænket af en af byens kendteste personligheder, borgmester og byfoged Christen Rhuus, død 1709, til bolig for fire fattige. Den nuværende bygning er fra 1856. Sæby har endnu et hospital, Gamle Hospital i Strandgade 2, som ligger ved indgangen til Strandgade, der er Algades forlængelse forbi kirken og mod øst. Det er et gammelt bindingsværkshus, oprindelig i 1565 skænket byen af hr. Mogens Juel til Knivholt og Inger Tidemandsdatter til »seks arme og nødtørftige mennesker«. Skråt overfor – for enden af det lille trekantede Klostertorv, som egentlig blot er en udvidelse af Algade, ligger byens gamle råd- og tinghus (fra før 1847), en bindingsværksbygning fra midten af 1700-årene (Strandgade 1). Lige inden for, på den gamle kirkegård vest for tårnet, fortæller en sten, at her lå forhen Sæbys lille og udmærkede latinskole, som blev nedlagt i 1739. At den smukke hvide klosterkirke er en attraktion, er allerede antydnet. Det allermest interessante herinde er nok den enestående samling af udskæringer af skibe fra 1500- til 1700-årene, som findes i nogle af de bevarede gamle munkestole i kirkens kor. Man antager, at det er latinskoledrengene, som her har haft deres tidsfordriv.

Et par tal

Købstadens segl kendes tilbage til 1584. Det viser Jomfru Maria med Jesus-barnet på skødet. Indbyggertallet var i 1801: 517, i 1850: 895, i 1901: 2122 og 1/4 1970: 4378. Ved kommunalreformen i 1970 blev købstaden sammenlagt med Albæk, Hørby, Skæve, Tørslev, en del af Understed-Karup og Volstrup sogne, og den nye kommunes indbyggertal blev på 16.761.

Frederikshavn

Af Peter Laursen

De første skrevne beretninger om bebyggelse på det sted, hvor Frederikshavn ligger i dag, findes i præsteindberetninger fra 1500-årene, hvor der nævnes 26 huse ved stranden i Flade sogn. Denne bebyggelse er oprindelsen til fiskerlejet Fladstrand. Navnet Flade betyder en jævn eller let skrånende slette, og Fladestrand kan betyde forstranden udfor den højtliggende slette, hvorpå sognene Flade, Gerum og Åsted ligger. At der tidligt har været en art bebyggelse ved Fladestrand viser de i 1966 og 1967 udgravede kælderanlæg fra keltisk jernalder. De ligger på Løgten Mark vest for Frederikshavn og kan måske tolkes som en art forråds- og beboelsesrum.

Havn og fæstning

I 1600-årene nævnes Fladstrand især i forbindelse med skibsfarten. Stedets beliggenhed var fortrinlig. Ikke blot ydede de mange holme ud for kysten en god beskyttelse for fiskerlejet, men farvandet udenfor var dybt nok til ankerplads for selv større skibe. Naturen havde her skabt en havn, hvor skibene kunne ligge i læ selv for den værste storm. Denne naturhavn havde militær betydning. Efter Christian 4.s nederlag i Trediveårskrigen blev Vendsyssel besat af de kejserlige tropper, som i 1627 anlagde en skanse ved havnen – den skanse, der idag hedder Nordre Skanse.

Det kan måske siges, at dette forsvarsanlæg blev begyndelsen til en lidt større bebyggelse – Fladstrand by – der lå i området ved Fiskerklyngen, hvor de fleste af husene dog er yngre, de fleste fra slutningen af 1700- og begyndelsen af 1800-årene.

Svenskekrigene i 1600-årene var ligeledes med til at øge Fladstrands vækst. Ved fredsslutningerne i 1645 og 1658 måtte Danmark afstå Bohuslen og Halland til svenskerne. Det betød, at den søværts forbindelse mellem Norge og Danmark i tilfælde af en ny krig mod Sverige kunne blive vanskelig uden et fast militært støttepunkt i Nordjylland, og i 1675 begyndte man at anlægge et mindre fæstningsværk ved Fladstrand, der sammen med Nordre Skanse

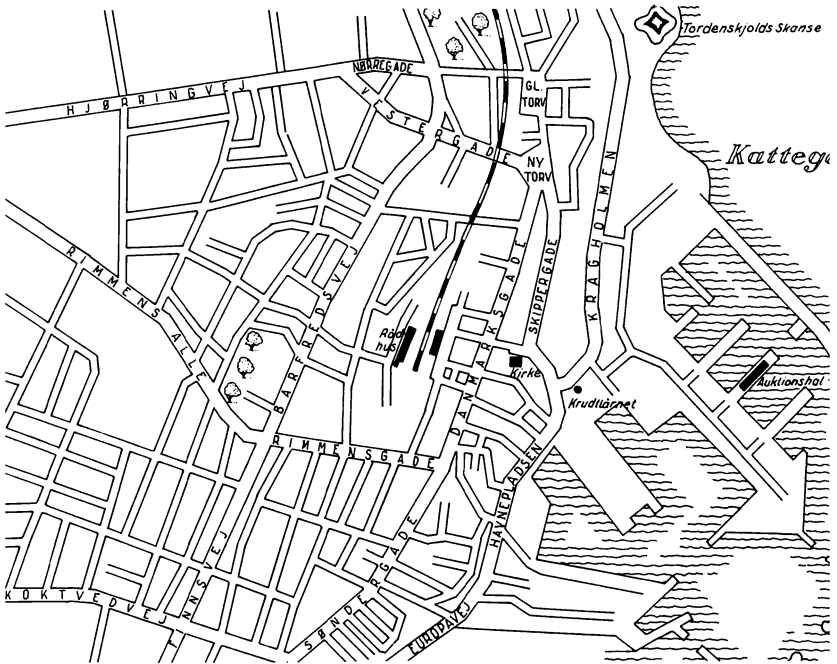
skulle beskytte naturhavnen. I 1685–90 skete en større udvidelse af dette nye anlæg, og det er i denne periode Krudttårnet, som i dag er militærhistorisk museum, blev bygget som hovedhjørnestenen i et efter datidens forhold stærkt fæstningsværk. Som følge af dette byggeri steg indbyggerantallet i Fladstrand så meget, at Christian 5. i 1688 gav tilladelse til at opføre et kapel ved Fladstrand. Indbyggerne havde tidligere benyttet Flade kirke, der imidlertid nu var blevet for lille; i 1690 kunne det nye kapel – i dag Fladstrand kirke – indvies.

Under den store nordiske krig 1700–1720 havde Fladstrand overordentlig stor betydning for forbindelsen til Norge. Under beskyttelse af kanonerne fra Nordre Skanse og det nye anlæg med Krudttårnet, der fik navnet Citadellet Fladstrand, samledes i naturhavnen store konvojer, der under ledsagelse af orlogsskibe kunne holde forbindelsen ved lige. Fladstrand blev under denne krig sammen med København det eneste faste støttepunkt viceadmiral Peter Tordenskjold benyttede under sine togter mod Sverige. Hans angreb mod Göteborg i maj 1717 udgik således fra Fladstrand. Efter hans indstilling blev et batteri anlagt på øen Deget, så man nu havde en trekant af forsvarsanlæg til beskyttelse af Fladstrand.

Efter fredsslutningen i 1720 gik det tilbage for Fladstrand, men en slags by var det dog blevet til. I 1799–1804 foretog præsten L. M. Wedel, Everdrup ved Præstø, en rundrejse i Danmark. Om Fladstrand skriver han bl.a., at den var en liden by med ca. 90 våninger og med en køn, dog ikke særlig stor fæstning. De fleste indbyggere levede af fiskeri, »dog er der også købmænd, professionister, kgl. toldbetjente, lodser og adskillige andre bosatte, eftersom levemåden og fødevarer just ikke er så kostbare. Byen har kun to gader, hvis huse for størstedelen er simple med stråtag, nogle også kønne med tegtag. Den har ingen øvrighed, men sorterer under Hjørring, som begge har en fælles byfoged. En skanse med volde ligger nord for byen, og fæstningen med kommandantboligen sønden for byen. Havnen er god og sikker – ja, sikker endog i krigstider med kastellets nærbeliggenhed, derfor går posten over til Norge i ufredstider, ligesom også nogle af vore konger haver benyttet sig af denne kortere overfart«.

Da Danmark i 1807 kom i krig med England, beviste byen atter sin

Frederikshavn. Tegnet af Steiner Jessen.

betydning som støttepunkt for Norgesforbindelsen – en betydning, der førte til anlægget af den første kunstige havn. Nørrejylland øverstkommanderende, generalløjtnant Moltke, foreslog i 1805 anlæggelsen af en prammehavn til 20 fartøjer, og bygningen af denne havn stod på fra 1806–10. Den er i dag opfyldt, men lå hvor nu opmarchbåsene til rutebådene mod Norge og Sverige ligger. Havnen blev hjemsted for en kanonbådsflotille samt en del private kaperskibe, som erobrede adskillige fjendtlige fartøjer og indbragte dem til prisebedømmelse i Fladstrand. Der var i disse krigstider en stærkt øget handel. Alle tjente penge, hvilket bl.a. betød en forøgelse af byggeriet. Under krigen fik byen således sit første apotek, der lå på Nytorv.

Fladstrand bliver købstad

Da krigen sluttede med tabet af Norge, kom byen ud i en økonomisk krise. Krisen skyldtes ikke mindst de manglende købstadsrettigheder. Der blev allerede i 1816 af herredsfogeden for Horns herred til amtmanden i Hjørring indsendt en længere skrivelse, der gjorde rede for alle de grunde, der talte for at gøre Fladstrand til købstad. Det hedder heri bl.a. »at de fleste indbyggere har en næringsvej, der intet producerede men kun omsætter og altså under trange kår ikke kunne bestå af sig selv. Man ser altså, at byen driver en næring, der ellers almindeligvis tilkommer købstaden og borgerne«. Denne skrivelse samt en indstilling to år senere fra Kanal-Havne- og Fyrkontoret er uden tvivl grunden til, at Fladstrand den 25. september 1818 blev købstad og fik navnet Frederikshavn efter kong Frederik. Byen havde da godt 600 indbyggere, der boede i det nuværende Fiskerklynggeområde samt på Havnevejen, der var en del af den senere Danmarksgade. Hertil kom så fæstningsområdet og selve havnen, men byen vedblev helt op mod 1850'erne at være en landligt præget by med byhyrde og et kohold på 70–75 køer. Det var først efter denne tid, at byen lagde sig købstadsvæsen til. Gader skød sig ud over markerne, og bebyggelsen strakte sig langs havet ud mod syd. Der skete ligeledes en ændring af erhvervsfordelingen. Fiskeriet blev fortrængt fra førstepladsen af håndværk og industri og måtte endog i 1860'erne se sig henvist til tredjepladsen efter handel.

Det var havnen, der dengang som nu dannede grundlaget for byens velfærd og trivsel. Industrier som Buhls Værft – nu Frederikshavn Værft A/S – og store handelshuse som Cloos og Kall var afhængige af havnen, og den blev da også snart for lille. Allerede i 1830'erne skete en betydelig udvidelse. Trafikken på havnen blev tættere, skibene større. Rutebåde kom til, og der blev oprettet forbindelse med København, Kiel og Oslo. I 1873 kom fast dampskibsforbindelse med Göteborg. I 1860 havde byen 1.843 indbyggere, der var bygget Sparekasse, Råd-Ting og Arresthus m.m., og i 1853 havde byen fået sin egen avis, Frederikshavn Avis, der stadig eksisterer.

Nye havneanlæg

Byens næste opsving kom efter 1871, da den jyske længdebane, der

Frederikshavn. Geodætisk Institut. Till. A. 114/78. Copyright.

kun havde gået til Ålborg, blev forlænget til Frederikshavn. Dette gjorde, at der fra mange sider blev lagt pres på for endnu en havneudvidelse, men det blev dog andre årsager, der medførte en tiltrængt udvidelse. Store søulykker i 1867 og 1876 – hvor der på én nat alene på Nordvestrevet ved Læsø strandede 27 skibe – skabte offentligt røre om havneforholdene i det nordlige Kattegat. Rigsdagen gik ind for bygning af en tidssvarende nødhavn i det nordlige Jylland, og valget faldt på Frederikshavn, hvor arbejdet blev påbegyndt i 1882 og var færdigt 1895. Det gamle fæstningsareal blev delt mellem Statshavnen og byen – selve fæstningen var blevet nedlagt 1864 – og i 1892, da Frederikshavn Kirke blev bygget, faldt den gamle Citadelsport, så i dag står kun Krudttårnet og Kommandant-

Citadellet Fladstrand i Frederikshavn. Nationalmuseet.

boligen – bygget under Englandskrigen – tilbage af det gamle fæstningsværk.

Den nye havn gav stødet til oprettelse af flere virksomheder. Træskibsværfter blev oprettet og gamle udvidet. Industrivirksomheder som Brdr. Houmøller, nu Alpha Diesel, kom til, og byen voksede.

Befolkningstilvæksten omkring århundredskiftet stagnerede i begyndelsen af 1. verdenskrig. Byen havde da 8.532 indbyggere. Depressionen i slutningen af 1920'erne ramte selvsagt også Frederikshavn hårdt, og først i slutningen af 1930'erne var byen igen ved at komme på fode – og så kom den tyske besættelse.

Frederikshavn blev under besættelsen af Værnemagten omdannet til en veritabel fæstning og kom igen til at spille den gamle rolle fra den store nordiske krig og Englandskrigen – denne gang dog som havn for de tyske troppetransporter og forsyninger til Norge.

Frederikshavns kirke, opført 1890-1892 med V. Ahlmann som arkitekt. Nationalmuseet.

For Modstandsbevægelsen spillede byen en stor rolle i forbindelse med flygtningetransporterne til Sverige.

Allerede før besættelsen var der talt om en ny havneudvidelse. Den stadig voksende rutetrafik til Sverige og Norge krævede mere og mere plads, og det gik især ud over fiskerne. Kutterne måtte ustandselig skifte opholdssted i havnen, men disse forhold løstes ved bygningen af en ny fiskerihavn, et arbejde, der blev indledt i 1953.

I 1962 blev Fladstrands og Frederikshavns sømilitære fortid igen knyttet til nutid og fremtid, da den nye Natohavn Flådestation Frederikshavn blev indviet. I 1975 blev Frederikshavn Værft A/S igen udvidet, hvilket resulterede i en flytning af det gamle Krudttårn til en plads 270 m fra det oprindelige byggested, hvor det nu står i umiddelbar nærhed af den gamle kommandantbolig.

I dag har Frederikshavn storkommune 35.000 indbyggere og som illustration af livet på havnen kan nævnes, at færgerne mellem Frederikshavn og Norge og Sverige i 1976 transporterede omkring 3 millioner passagerer.

Ture i Nordjylland

Af Tage Christiansen

Fra Sæby Torv følger vi vejen syd for Sæby Å til Sæbygård. Mere idyllisk kan man ikke begynde en tur gennem Vendsyssel.

FRA SÆBY Å OVER ØKSNEBJERG TIL FLADE BAKKER

Når Sæbygårdsvej har krydset Omkørselsvejen, har man på højre hånd den dejlige Sæby Skov, hvorigennem åen bugter sig. Til fods kan man følge dens løb. Hvor kørevejen skal svinge uden om skovhjørnet og over åen ligger på venstre hånd i skønne omgivelser den storslåede herregård *Sæbygård*, en af Vendsyssels ældste og fornemste herregårde.

I en skøn ådal svinger vejen mod Øksenhede i udkanten af Sæby Skov, der i nord afsluttes med Gedebjerg. Forinden drejer vi dog til venstre mod *Volstrup Kirke* for at opleve endnu mere af den kønne ådal med landskaber, der hurtigt skifter med lyng, granplantage og eng. Smågårde værner deres jord med læhegn, men som så mange andre af Vendsyssels kirker ligger den kullede Volstrup Kirke frit på sin bakketop. Den næste på vejen til venstre, *Hørby Kirke* af grå granitkvadre, dukker sig dog i terrænet med sine lave mure og inden for et vældigt kampestensdige med hvide søjler om gitterlågen. En storslået udsigt har man herfra mod vest og nord, før vejen bugter sig nedad igen. Mod sydøst dækker Hørby Skov for udsigten. Det storbakkede istidsland har højder på 82 og 75 meter, mens ådalen ved dets fod i syd og vest med Hørby Å, begyndelsen til Sæby Å, er tidligere havbund.

Mod Torslev går det som i en rutschebane ned og op. Mellem smukke skrænter ned i engen i ådalen. Her er ikke små landsbyer, men tæt ligger de ensomme kirker. *Torslev Kirke* med et meget stort, hvidkalket tårn, der ses langt omkring. Gennem en stor åbning i tårnets vestsider ser man kirkeklokken, men den skal også kunne høres langt omkring. Gårdene ligger spredt og med store udlænger selv på små gårde.

Fra kirken køres til hovedvejen og mod Frederikshavn, men kun

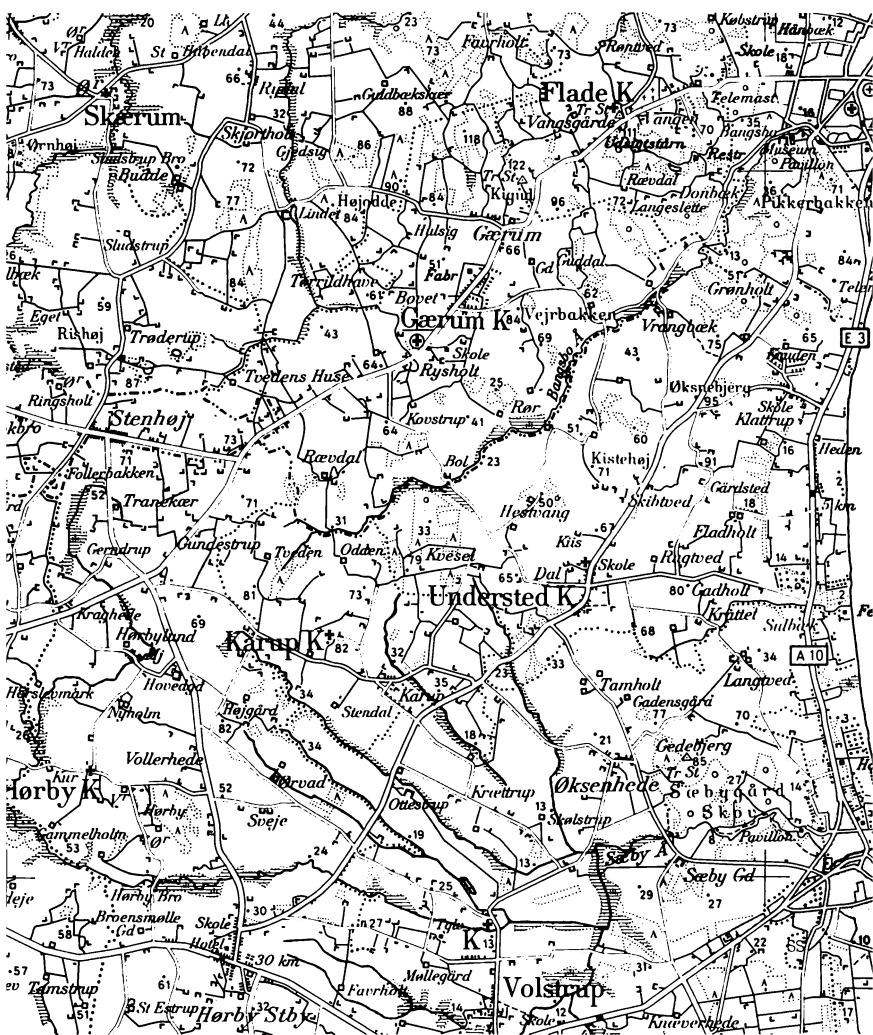
et lille stykke, før vi drejer til højre gennem bakkelandet med den ene udsigt efter den anden ned over ådalen – og i den stopper vi i *Hørbylund*. I en herlig idyl. Vejen følger en bro over Hørby Å. Her har været vandmølle og en lille møllesø er her endnu. Møllen har eksisteret tidligt i 1600-årene, men er ikke mere i funktion. Møllehuset er ombygget 1916. Møllen hørte under den gamle herregård Hørbylund, der har givet stedet navn. Man har fra broen smukke kig til begge sider over det smalle åløb med bevoksede skrænter.

Vi skal herfra til venstre ad landevejen mod Stenhøj, forbi en af egnens mange gravhøje, og til højre mod Frederikshavn. Syd for Gærum, ved en vej der til højre går til Understed, har vi til venstre en af landets smukkeste og mest rummelige *jættestuer*, den eneste i Vendsyssel. *Blakshøj* hedder den, og man kan i forbifarten let tage den for blot en græsklædt høj i det 64 m høje terræn. En smal sti mellem gyvelbuske fører på østsiden til den meget lave og snævre indgang. Der er hængelås for en gitterlåge, men nøglen kan lånes hos gårdens ejer tæt derved. Kammeret er 1,75 m højt og har 8 m lange buede sideflader. Afstanden mellem disse varierer fra 2 til 3 meter i midten, en del mindre ved gavlene. Fem svære dæksten bæres af 15 store sten. Jættestuen blev udgravet i 1882. Der blev fundet bl.a. såkaldte tyknakkede flintøkser, antagelig fra slutningen af jættestuetiden. Måske betænker man sig på at krybe ind i jættestuen, men det er en oplevelse at stå i det rummelige kammer med de imponerende dæksten.

Fra Blakshøj tager vi vejen mod Understed, hvis kirke hører til Vendsyssels gruppe af romanske teglstenskirker, og fortsætter ad denne landevej til *Øksnebjerg*. Man er her 95 m over havet. Det er kulminationen i det bakkeland, der udgør den oprindelige kystlinie i istidslandskabet. Det er da også storslåede udsigter, man har herfra. Den gamle kystrand mod stenalderhavet ligger gennemgående et halvt hundrede meter over den kystbræmme, der er hævet havbund med hvad dertil senere er føjet, og som nu udgør kystlandet.

Vi kører fra Øksnebjerg ned på denne slette og gennem Klattrup ud til hovedvej A 10. Vi følger den og de flade enge mod Kattegat, til vi kører ind i Frederikshavn. En østlig gren af hovedvejen går gennem Bangsbostrand, vi holder os til den vestlige og når vi er på

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 114/78. Copyright.

Skagensvej inde i byen, følger vi vejskilt Pikkerbakken.

Det er kun en smal kørevej, der går fra til venstre og bugter sig op gennem skoven til venstre. Et skilt gør opmærksom på, at den kan være utilrådelig at køre på ved vintertid. Iøvrigt er der ikke længere,

end at man kan gå op ad den let bugtede og noget stejle skovvej til P-pladsen og udsigtspladsen øverst på *Pikkerbakken*. I så fald får man rigtig set, hvor dejlig skoven med dens bakker og hulveje og skrænter er. Det er bøgeskov, men på de stejle sider ned mod Frederikshavn er der spredt bevoksning af bl.a. enebær. Pikkerbakkens udsigtsplateau er 71 m over havet, så det er en pragtfuld udsigt, man har ned over byen og kysten nordpå.

Når vi herfra kører tilbage mod Frederikshavn, drejer vi ved Bangsbo Å ind omkring Bangsbo-parken forbi et gammelt møllested og ind til P-pladsen ved *Bangsbo-Museet*. Den berømte herregårdsidyl omkring stedet og inden for Anne Marie Carl Niensens to hvide tiger-skulpturer ved indkørselen, er så rigt på kulturhistoriske seværdigheder, at man må give sig god tid. Selv en lille eng syd for hovedbygningen er gjort til en seværdighed ved en ejendommelig stensamling, »Stenhaven«. Den omfatter alle mulige slags bearbejdede sten – rundt regnet et tusinde ialt – lige fra soltegnsten fra oldtiden og middelalderlige døbefonte og vievandskar til møllesten og meget andet, samlet af digteren Johannes Boolsen.

De tidligere herregårdsbygninger i den grønne ådal i læ mellem skovskrænter forener i sjælden grad kulturhistorie, bygningskunst og landskabelig idyl. I 1600-årene havde Bangsbo en firelænget hovedbygning af bindingsværk. Den nuværende hovedbygning fra ca. 1750 har to bindingsværkslænger, hvidkalkede og med rødmalet bindingsværk, og en senere tilføjet og lidt højere midtfløj af grundmur. Store ladebygninger går i alder tilbage til 1660'erne. Efter sin egentlige herregårdstid oplevede Bangsbo en særlig epoke efter at politikeren, *redaktør Johan Knudsen* havde købt gården og i årene omkring århundredskiftet gjorde den til samlingssted for digtere, bildende kunstnere, teaterfolk og politikere. Blandt de faste gæster i kredsen var Herman Bang, Gustav Wied, Sophus Schandorph, Ove Rode og Betty og Peter Nansen. Efter at gården i 1909 var solgt til udstykning, købte senere Frederikshavn kommune Bangsbo, og en i 1946 stiftet Museumsforening indrettede efterhånden museum og overtog 1962 hele hovedbygningen og snart efter også avlsbygningerne. I hovedbygningen er egnsmuseum med ca. 800 smykker og andre arbejder af flettet hår som et af specialerne, i ladebygningerne skibsmuseum med det i 1966 ved Elling Å udgravede og

hævede skib af vikingeskibstypen, gallionsfigurer og arbejder af danske marinemalere og endvidere en specialsamling fra besættelsestiden og et halvt hundrede gamle hestekøretøjer.

I det fredede Bangsbo-område findes endnu steder, som aldrig har været dyrket, men henligger stenstrøet som ved indlandsisens afsmeltning.

Fra Bangsbo fortsætter vi ad Bangsbovej og så til venstre ad Brønderslevvejen stærkt opad til udsigtstårnet, *Cloos-tårnet* ved *Flade Kirke*, en storstilet testamentarisk gave til Frederikshavn. Nær Flade Kirke, der har moderne vægmaleri fra 1957 af Robert Riisager, har Frederikshavn efter arkitektkonkurrence en af landets højst beliggende kirkegårde, anlagt efter nyeste principper.

Flade Bakker ligger i godt 100 meters højde og udsigtstårnet er 60 m højt. Her er anlæg, kiosk og store P-pladser ved tårnet og elevator gennem tårnet. Udsigten herfra er aldeles overvældende. I klart vejr ser man – uden kikkert – hele østkysten til Grenen og vestkystside med Tannisbugten. Lidt uden for Frederikshavn ser man Hirtsholmene og i det fjerne Læsø. For at stedfæste det vendsysselske indland med skove og bakker og flader – og Jyske Ås – må man have et kort ved hånden.

Fra udsigtstårnet fortsætter vi mod landsbyen Gærum, men drejer neden for det klassisk kendte udsigtspunkt, »Kig ud«, en udløber af Flade Bakker, men 122 m højt, så udsigten er kun blevet overgået af den fra Cloos-tårnet, til højre mod Åsted og så mod *Skærum*. Landskabet er eventyrligt. Det ene højdedrag synes at overgå det andet i en stadig variation, her er en stadig skiftende stigen og dalen. Fra barske højder rutscher vi ned til ligesom et lunt smil ved Lindetgård og *Lindet Vandmølle* ved Åsted Å. Blandt mange gamle vandmøller i Vendsyssel er det den eneste med kværnen i behold. Møllebygningen er opført i svær kampestenmur. En stor del af *Åsted Ådal* er fredet og området gennemkrydses af afmærkede stier. Det er ikke alene et meget smukt landskab, der omgives af Åsted, Ravnshøj og Favrholt, men fredningen skyldes også en interessant landskabsdannelse ved et system af stærkt nedskårne erosionsdale, der mod syd går over i det bakkede istidslandskab, mens den nordlige del har skåret sig ned i havbunden af det senere ishav. Desuden er åen et af de få ikke forurenede større vandløb i Danmark. Så at sige alle slags

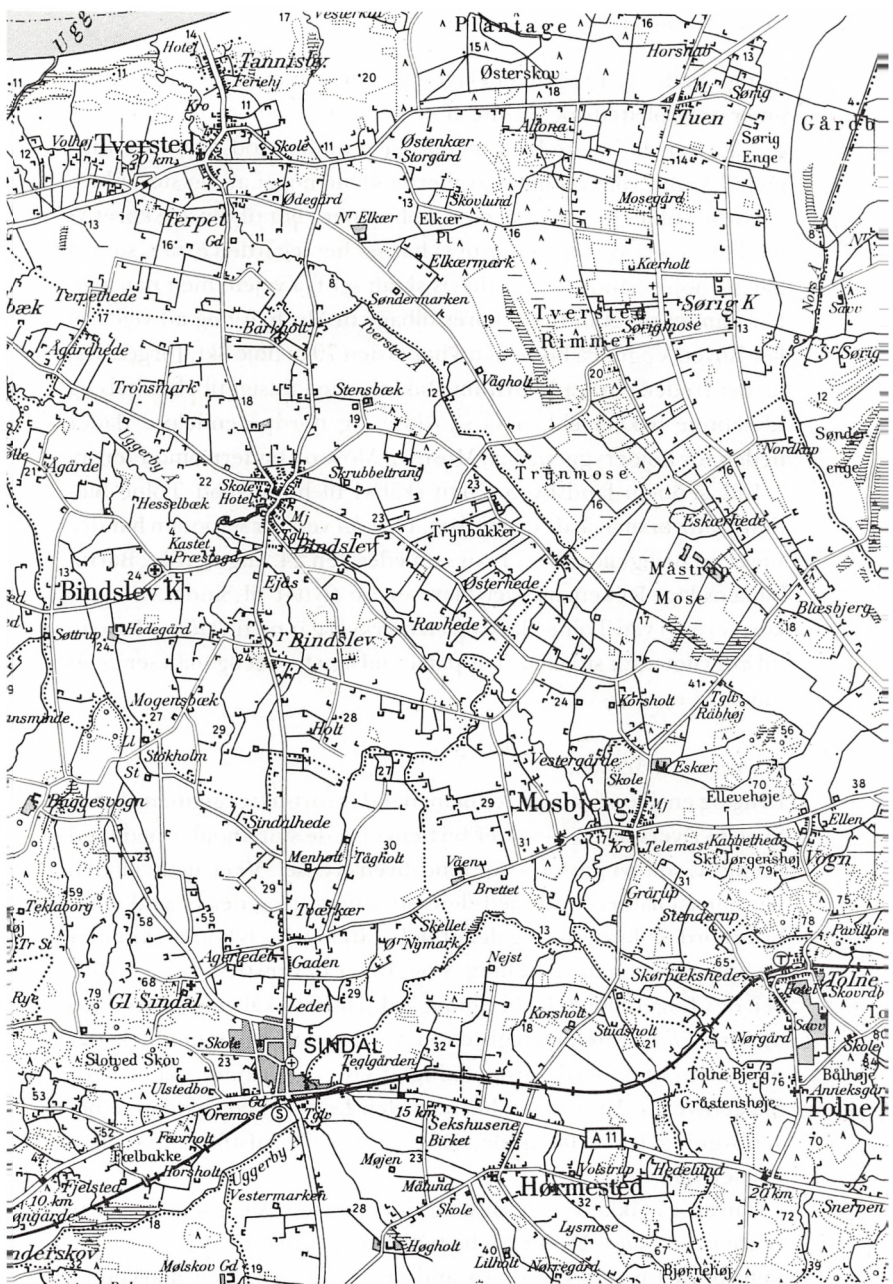
naturtyper fra skov, hede og enebærskrænter til mose og sump finder man omkring ådalen. Vi følger den ad vejen til Åsted, hvorfra der – kort før kirken – kan gøres en afstikker til P-plads ved ådalens stianlæg.

Fra Åsted kører vi ad Lendum-vejen til *Skærum*. Når vi er nået igennem en lang bygade, skal vi 2 km til højre mod Hjørring-Frederikshavn-vejen til *Katsig Bakker*. Det er et 40 ha fredet område med lyng-, skov- og enebærkrat bevoksede bakkehæld og en dal. Hvor dette meget smukke landskab begynder i syd, på Studsbjerg, lidt til højre for vejen, er der en lille bæk. Her har været en helligkilde, Sct. Jørgens Kilde, hvortil Sankthansaften valfartedes fra det meste af Vendsyssel for at søge helbredelse. Efterladte ting fra folk, der mente sig helbredte, lerkrukker, stokke m.v. er fundet på stedet. År 1900 synes valfarten at være forbi. Kildeblokken var for første gang tom.

Katsig Bakker falder ret brat ned mod grønne enge i dalbunden. Det er et landskab, man giver sig tid til at nyde. Også fordi bakkerne kun delvist er dækket af den granskov, som så mange andre steder har sløret de naturlige linjer i landskabet.

TOLNE BAKKER

Ad hovedvejen mod Hjørring skal vi et lille stykke fra Katsig Bakker, så går en lille vej til højre til den af skov omgivne herregård *Skårupgård*, som man eventuelt kan gøre en afstikker til. Den indleder Tolne Bakkers område og lidt længere fremme følger vi vejskilt til Tolne. Og er snart midt i et af Vendsyssels navnkundige bakkepartier, et yndet udflugtsmål, bl.a. for i lyngbakkerne at finde tyttebær, blåbær, hønsebær, melbærris, skovstjerne, lyngstar og meget andet. Tolne Bakker er efterhånden i væsentlig grad dækket af granskov – utallige hjem har fået juletræ herfra –, men her er også bøg og andre skovtræer. Bakkerne er en udløber fra Jyske Ås. De gamle kystlinier må have virket storslået i landskabet, før de sløredes af granbeplantning, men de er jo ikke blevet lavere af det. Over det flade land i nord gik hertil stenalderhavet, men vandløb har i tidens løb skåret dybe slugter i dette gigantiske »bjergland«. Måske mindes man hårde ord hos Achton Friis i Det danske Land om nåletræerne på Tolne Bakker: »Når de gror op, vil også dette ædle landskab på

mange steder være totalt ødelagt, dets fornemme farver og skønne linjer være plettede og brudte af nåletræernes stadig voksende dynge. Er der da i dette land ingen hjælp mulig mod plantør-tyranniet?« Andre ville vel uden granerne savne noget af det storladne.

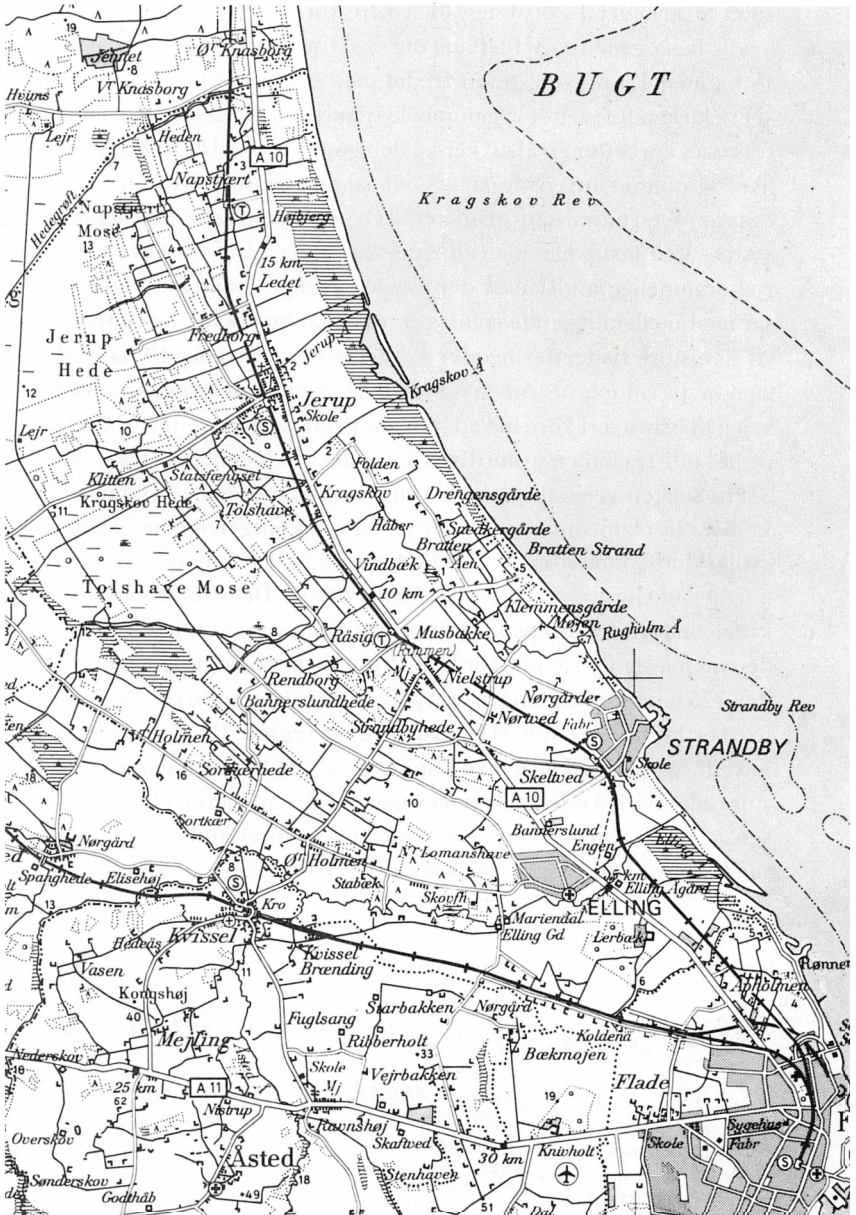
Forbi Tolnes hvide kirke med Tolne Bjerg lidt til venstre kører vi mod Mosbjerg og fortsætter til vi har set herregården *Eskær*, som vi har på højre hånd. Den er delvis skjult set fra vejen, men når man har dannet sig et indtryk, køres tilbage til Mosbjerg og ad vejen til landsbyen Vogn. På højre hånd har vi den 79 m høje Skt. Jørgenshøj og det fredede område Bruhns Bakke – med udsigt til Hirtshals og til skønne bakkehæld, også skovløse, og nordpå endeløse flader neden for højderyggen, bl.a. Mostrup Mose og fladerne mod Jerup.

Ind gennem landsbyen Vogn skal vi til højre mod Tolne Stationsby forbi smågårde og løvskov. I *Dybdal* vest for stationen har der været en helligkilde, hvor man samledes den 24. august, Skt. Bartolomæusdag. Kildemarkedet blev senere flyttet til Sindal. Ved en korsvej er vi ved Tolne Skole og en markvej går op til *Bålhøj*, der i sin tid er brugt efter sit navn. Toppen er udsigtsfredet og man ser langt mod syd og øst.

FRA TOLNE TIL ÅLBÆK

Lyng og enebærskrænter ser man, når der fortsættes gennem Tolne Skov til Dverretved, så falder terrænet fra de store højder ned mod Elling Å, som vi passerer før landsbyen Kvissel. Vi er nede på den hævede stenalderbund med dens strandvolde og der er god landbrugsjord omkring åen og dens tilløb. Efter Kvissels kønne skrænter og hulvej er vi igen ved Elling Å og drejer til venstre ad en køn lille vej, der følger åløbet forbi Ellinggård. Herfra skal vi igen over åen og forbi *Elling Kirke*, en teglstenskirke med tårn fra senmiddelalder og med arkitektonisk udsmykning af korets nordmur. Så er vi på Skagensvejen. Vil man se herregården *Lerbæk* med den lange hovedbygning fra 1700-årene, må man en lille afstikker ind mod Frederikshavn.

Turen går ikke videre direkte mod Skagen. Vi skal ad vejen til højre til *Strandby*. Det er nu både fisker- og turistby. Vi kører gennem byen forbi havnen og standser ved kirken. Den markerer i hvert fald fiskerbyen. Det er en moderne, utraditionel kirke, bygget

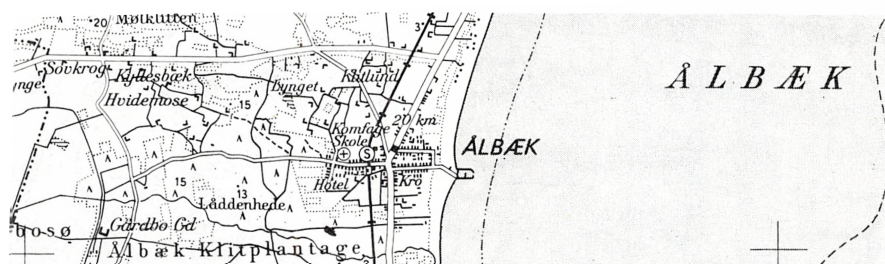

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 114/78. Copyright.

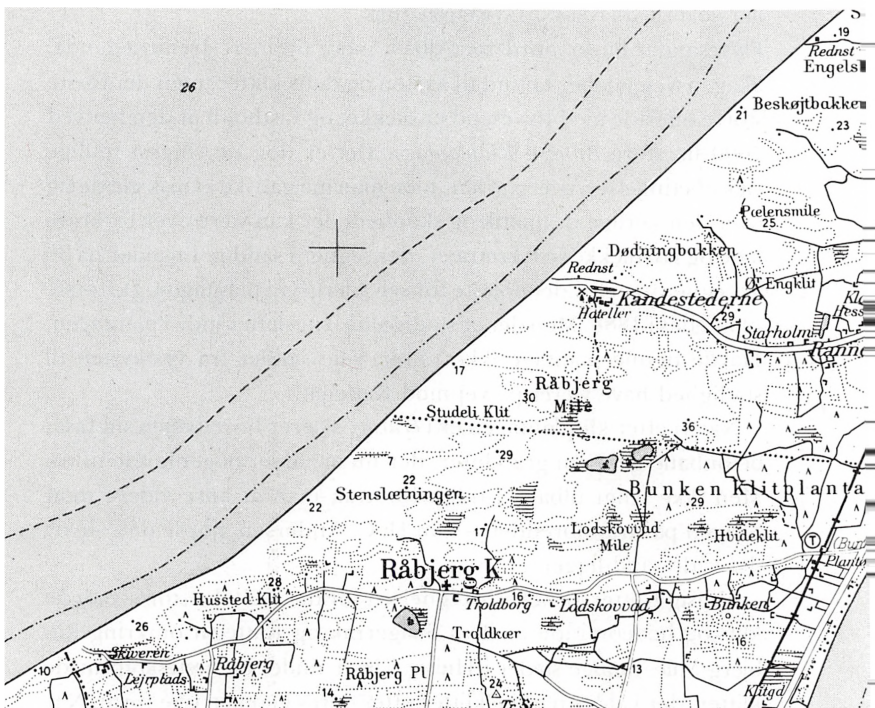
1965 af arkitekt Jacob Blegvad, i ydre form som en fiskekutter, hvidkalket og med sort, fladbuget tag. Syd for Strandby er et areal på 18 ha med 1,5 m badestrand fredet med rekreativt formål.

Fra kirken fortsætter vi gennem kystlandet til Skagensvejen. Herfra gøres kort efter en afstikker ad den gode vej ud til *Bratten Strand*, hvor vi oplever turens første rigtige sommerhusområde. Der kan også gøres en interessant afstikker til en helt anden natur ved at køre vestpå. Ved Jerup kan man ad Kragsskovhedevejen komme ind i de ejendommelige landskaber, der præges af lange strandvold-dannelser med mellemliggende lavninger, de såkaldte dobber og rimmer. Af den store flade, der hedder *Kalmerrimmer*, er fredet 10 ha med egekrat på rimmerne. Ad en sidevej lidt længere nordpå kan man ad vejen til Napstjært køre ind ad småveje i den vidtstrakte Jerup Hede og her ude fra fladen se nordfronten af det gamle højland i Jyske Ås.

Fra Skagensvejen drejer vi til venstre ad sognevejen til Hvims. Vi krydser jernbanelinien og følger på en strækning den lange Hede-grøft, der kommer inde fra fladerne. Fra Lyngshede kører vi nordpå ad Gårdbovej langs *Ålbæk Klitplantage*. De forblæste og forkrøblede fyrretræer i plantagens udkant er stærkt mærkede af vinden og må stadig kæmpe for livet. Vestenvinden kommer ind over den 775 ha store Gårdbø Sø, som ganske vist nu er udtørret. De flade marker hører til Danmarks nordligste herregård, *Gårdbogård*, hvis hovedbygning med tårn man kun ser glimt af. Tørlægningen af det store søområde i ødemarken blev gennemført af ejeren i begyndelsen af 1880'erne og der oprettedes et mønsterlandbrug. Trods sandfygning i de magre, vildsomme egne er der også i mindre stil

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 114/78. Copyright.

taget jord ind til landbrug ved med skovl og trillebør at blande doppernes mosejord og rimmernes sand til brugbar muldjord. Og det er slet ikke så få smågårde, der ligger på fladerne mellem Jyske Ås og Ålbæk Klitplantage.

Sammen med Gårdbo sø danner klitplantagen overgangen til helt andre landskaber. Vi følger skovvejen gennem den nordlige del af plantagen med mange på sin vis smukke partier og kommer i Ålbæk by ud på Skagensvejen. Ålbæk er en bymæssig bebyggelse med fiskerihavn og annekskirke, og den er indkøbsby for et stort område med badestrand og sommerhuse. Ålbæk ligger i Råbjerg sogn, der omfatter store arealer mellem Skagens to have, men er overordentlig tyndt befolket.

DET NORDLIGSTE JYLLAND OG RÅBJERG MILE

Flyvesandet bliver nord for Ålbæk mere og mere fremtrædende. Skagensvejen løber tæt ud til kysten og dens klitter, men det første større område med flyvesand er dækket og fastholdt af den henved 1000 ha store *Bunken Klitplantage*. Det er dog de ringest mulige vækstbetingelser, træerne har, men man må ganske kynisk glæde sig over den særlige dramatik og skønhed, der kan være over forkrøblede og lav-dækkede fyrretræer, der segner i sandet. En alder på 30 år regner man for det højeste for selv bjergfyr i plantagen. De første plantedes i 1888. Men der er stadig små lyngsletter inde i plantagen. Havde denne plantage ikke været, ville sandet fra vestkysten til stadighed have været på vej mod Kattegat.

Når vi efter klitplantagen er i *Hulsig*, skærer hovedvejen sin faste betonbane gennem grå klitter, der nu er faldet nogenlunde til ro. Men ikke langt tilbage i tiden foretrak man at køre videre mod Skagen på strandbredden – som H. C. Andersen gjorde det, »hvor det våde sand ligger«.

Hulsig Klitter er fællesbetegnelsen for det 1450 ha store fredede klit- og hedeområde mellem Skagerrak og Kattegat omkring Råbjerg Mile. Mange steder i Hulsig Klitter findes de hesteskoformede klitter, der kaldes parabelklitter efter deres geometriske form. Når deres bevoksning af og til brydes op af vinden, begynder det midterste parti at vandre videre østpå, men fløjene bliver liggende. Derved opstår den hesteskoformede klit i modsætning til de ørkenklitter, som også findes i området. Hvor sandet er blæst helt bort, kan der blive små stensletter tilbage. Det er stenalderens havbund, der er afdækket. Er der derimod ved beplantning med hjelme og marehalm dannet en »grå klit« og området er faldet til ro, kan lyngen indfinde sig. I fugtige lavninger mellem klitterne kan forekomme ret frodige små enge og moser.

Hovedvej A 10 svinger fra Hulsigs sommerhuse på klittoppene ind i den smalle oddes midte. Man kører gennem et fladt og øde land, en mager lynghede med sparsomme bevoksninger og helt uden menneskeboliger. Det er let at forstå, at man i middelalderen stort set holdt sig borte fra denne barske og øde odde, der først fik aktualitet, da man lagde skibsruterne nord om Skagen og navnlig efter at Erik af Pommern havde givet den lille by længst ude køb-

stadsrettigheder. Der fulgte en tid med stormfloder og sandflugt. I slutningen af forrige århundrede blev anlagt en bugtet lyngvej, der dog var bedre end »Strandvejen« eller »Kongevejen«, som den lokalt blev benævnt, og der kom den smalsporede jernbane. Hvor fladt her er, mærkes bedst, hvor betonvejen går op over en jernbaneviadukt. Det er det eneste udsigtspunkt til de to have bag klitrækkerne.

Efter 4–5 km gennem hedelandet er vi i *Skagens Klitplantage*. At der kan vokse skov i sandet er ikke noget nyt. Da landområdet efter hævnninger og efter at revle efter revle var skyllet op, bredte planter og småkrat sig over det nyskabte land. Det holdt fast på sandet. Men i middelalderen har befolkningen ryddet og udnyttet disse kratskove, og da de var borte, gik sandet bort med blæsten. Græssende kreaturer har givet deres gode bidrag til at rode op i sandet og sende det på flugt. Men bl.a. Skagens Klitplantage viser, at skoven kunne komme igen – og endda blive en god jagtskov.

Det, man kigger efter, når man er nået så langt, er den vidt berømte »tilsandede kirke«. Men først skal vi en lille tur ind gennem plantagen ved vejskilt *Sandmilen*. Fra den asfalterede vej får vi et indtryk af de beskedne kår for fyrrekrat og anden beplantning i lyngen, der pletvis er bevaret. Vejen stopper ved en P-plads, herfra må man gå ind mellem nogle grå klitter, før man er ved en vandreklit, der giver en lille forsmag på Råbjerg Mile. Sandet her øst for plantagen kan ikke gøre mere fortræd end det forlængst har forvoldt. Der gøres ikke noget for at holde på denne lille sandørken, den ligger som en seværdighed, noget fantastisk for mennesker fra andre egne, og med årene vil sandet fortsætte flugten og ende i Kattegat. Der er givet frit lejde.

Når vi er tilbage på Skagensvejen skal vi straks efter til højre mod det *kirketårn*, man ser rage op over fyrretræerne. Også her er vejskilte og P-plads. Og undervejs fra den til kirketårnet får man at mærke, hvordan fygesand er at vandre i, hvor i forvejen tusinder af fødder har fået sand i skoene.

For nogle, vel ikke mindst sommerens mange udenlandske turister, er det nok en skuffelse, at man ikke rent faktisk ser en kirke begravet af sand. Men man får under alle omstændigheder en uforglemmelig oplevelse. Skagens gamle kirke lå omgivet af nogle

huse og gårde og marker, der gik til grunde under sandflugten. For et par hundrede år siden, i 1775, måtte kirken nedlægges, fordi sandet spærrede adgangen og trængte ind i kirken. Den blev nedrevet, men tårnet tjente ikke alene som kirketårn, men også som sømærke, så det måtte man lade blive stående. Med senere tiders sans for kulturminde er tårnet restaureret med bekvem adgang for besøgende. Den tilsandede kirke er nok en enestående turistattraktion, men tårnet står også som et mindesmærke over sandflugten.

Klitområdet mellem den tilsandede kirke og Skagen by, *Damsted Klit*, et areal på 65 ha, er fredet. Her var før sandflugtsperioden dyrkede marker. Den gamle Skagensvej fra Ålbæk langs stranden kan endnu spores ind gennem Damsted Klit.

Fra hovedvejen skal vi mod vest til *Højen, Gl. Skagen*, og vi får mest ud af turen dertil ved at køre lidt tilbage fra vejen til kirken og så følge vejskilt Højen. Vi kommer her ud over lynghede til vi ude ved Skagerrak har foran os de mange kønne gulkalkede huse med røde, hvidkantede tegltag. Og masser af hoteller og pensioner. Når man har set sig om her, følges den nordlige vej fra Højen til Skagen. Her kan man køre gennem centrum eller langs havnen eller krydse ad særprægede smågader, der hver især har noget at fortælle, men helst må man se byen til fods. Og så skal vi videre, ikke nordpå, men mod nordøst ad Oddevej forbi *Hvide Fyr*. Her er grund til at standse lidt. Ud mod Kattegatskysten ligger *Fyrbakken*. Her står en rekonstruktion af Skagens første fyr, et »vippefyr« eller »galgefyr« med en jernkurv, hvori brændte regulær ild. Det tændtes i 1561 som det ene af Danmarks første tre fyr. Først i 1745 blev det afløst af det ottekantede hvide fyr. Lidt længere ude passerer vi det nyeste – fra midt i forrige århundrede – og det højeste, 44 meter, *Grå Fyr*, populært kaldet Lange Maren. Men så er vi også helt ude på *Grenen* og kan standse på en P-plads ved de yderste klitrækker. På den nærmeste klittop er en af besættelsestidens mange efterladte bunkers en nyttig platform, hvorfra man i nærbillede har mødet mellem Skagerak og Kattegat, altid et skuespil, i stille vejr et yndet skumprøjt for de badende.

For dog at kunne sige, at man har været på Danmarks nordligste punkt, gør vi på tilbagevejen fra den mod øst drejede yderste odde en lille afstikker og følger fra det hvide fyr Batterivej, vejskilt *Nord-*

strand. Her er øde og barskt, vi kører over lynghede langs hegn om militært anlæg og kommer, det sidste stykke ad grusvej, forbi endnu et fyr og ud til lave klitter og forblæst strand. Så kan vi her i landet ikke komme længere nordpå.

Fra Skagen kører vi, når vi igen er på Hovedvej A 10, tilbage til Hulsig til vejskilt *Kandestederne* og Råbjerg Mile. Her går fin betonvej til begge mål. Vi kører langs Kandestedernes lille åleje mellem høje kystklitter ned på den brede og kørefaste strandbred. Det er en pragtfuld badestrand, men det er også et yndet sted at køre ned for at se solnedgang over Skagerrak. Lidt senere, 20–30 minutter, end den for hele landet officielle solnedgangstid. I samme øjeblik, det stærke farvespil er endt og solen er »gået i havet«, brydes brat stemningen ved at alle biler bliver startet til hjemkørsel!

Der ligger sommerhuse på flere af klittoppene. Poul Reumert havde i sin tid et af dem. Han videreførelte her beretninger om gamle dage, når det i sløje tider kunne hænde, at beboere i en stormnat gik på en sådan klittop med en lygte for at søfarende kunne tro, at det var Skagens Fyr – med det resultat, at de styrede ind mod kysten. Vraggoods har ikke mindst her været en ikke uvæsentlig indtægtskilde.

Kandestederne er kun ved småkrat skilt fra *Råbjerg Mile*. Sandflugten her er beskeden, men indtrykket af himmel og hav og sol og blæst så overvældende, at man på forhånd begriber de kræfter, der skabte milen. Lidt tilbage fra Kandestederne går betonvejen ind til milen med P-plads ved foden af en klit. Og man skal ikke ind over mange klittoppe, før den hvide sandørken lyser en imøde. Danmarks eneste ørken. At man i stumfilmens dage gentagne gange har optaget ørkenfilm – og i nyere tid scener til filmen om kong Lear – her i Råbjerg Mile i stedet for i Sahara, siger lidt om landskabet. Der er dog betydelig forskel i sandet og formationerne. Flyver man ind over Sahara, ser man forvitrede bjergformer i det gulbrune sand. Her er sandet blændende hvidt og af vinden lagt i flader og driver og klittoppe. Bortset fra den lille sandmile ved Skagens østkyst er det Danmarks eneste vandreklit. Den dækker et område på en kvadratkilometer. Under milen findes ligesom under adskillige andre klitter lag af tørv, den såkaldte martørv eller havtørv. Disse tørv er rester af gamle moser, som flyvesandet i sin tid har dækket og

presset sammen, så der har dannet sig et fast, mørkebrunt tørvelag. Det kan ske, man på stranden ser nedstyrtede klumper af disse martørv og ved nogle klitområder har man kunnet grave sådanne tørv op.

Råbjerg Mile er dannet gennem århundreder. I sin helhed omfatter terrænet, der sammen med Hulsig Klit udgør Danmarks største fredningsområde, 1700 ha. Den største del er som et bølgende hav af grå klitter, men der er rig variation og sker stadig ændringer i landskabsformerne. Yderst ved havet, hvor vindens kraft er stærkest, er sandet blæst helt bort. Og ikke alene flyvesandet, men også dets underlag. En udstrakt stenslette ligger åben tilbage. Råbjerg Stene er den kaldt. Det er Danmarks største stenslette. Og nok den mest vegetationsfattige – med ikke stort andet end lidt lav og mos på nogle af stenene. Engang var her bøndergårde.

På overgangen fra Råbjerg Stene til sandmilen ligger en afblæsningsflade, tørlagt det meste af sommeren, ellers under vand. Her er et beskedent planteliv, fordi grundvandet holder fast på det fugtige sand, medens flyvesandet blæses hen over det – og videre op over milen. Sandet kan i storm hvirvles op, så man er som i en snestorm. I den mere stilfærdige blæst flyger sandet ganske lavt, men også i hvirvler. De tungere sandpartikler finder først et læsted eller taber farten. Digteren Meir Goldschmidt skriver nok om milen, at »det ser ud som om en uhyre snebyge har slået sig ned i det flade land«. Men vinden giver det flygende sand bugtede retninger, og man ser det på fladerne, der ligger med vindribber formet som et vaskebrædt – og som en overskyttet sandbred ofte er det. Sandet hober sig også op i driver med bratte fald, men vinden tillader ikke mere de højder på ca. 40 meter, milen har haft. Der er mindre tilførsel af nyt flygesand, så det er fra milens højderyg, sandflugten går videre. Noget blæser ned i de fugtige lavninger, der holder fast på sandet, og som kan være ret udstrakte mosepartier. Men klittens vandring mod øst, der har været omkring 8 m om året, er stærkt aftaget. Man har givet sandørkenen frit spil som det enestående træk i dansk natur, den er, men samtidig er sandflugten blevet afdæmpet bl.a. ved at de grå klitter i området er blevet mere bevoksede. Og Bunken Klitplantage lukker nogenlunde af mod øst.

Ad Kandesteder-vejen kører vi tilbage til hovedvejen og gennem

Bunken Klitplantage. Fra P-plads ved vejsiden går sti til milen. Før vi er helt igennem plantagen, skal vi til højre ved vejskilt *Råbjerg Kirke*. Straks efter at vi ad denne vej har passeret jernbanelinjen drejes til højre ind på en hyggelig P-plads i plantagens udkant. Her er opsat en kortskitse, som angiver forskellige gåture gennem plantagen til Råbjerg Mile. Turene er på 7–8 km.

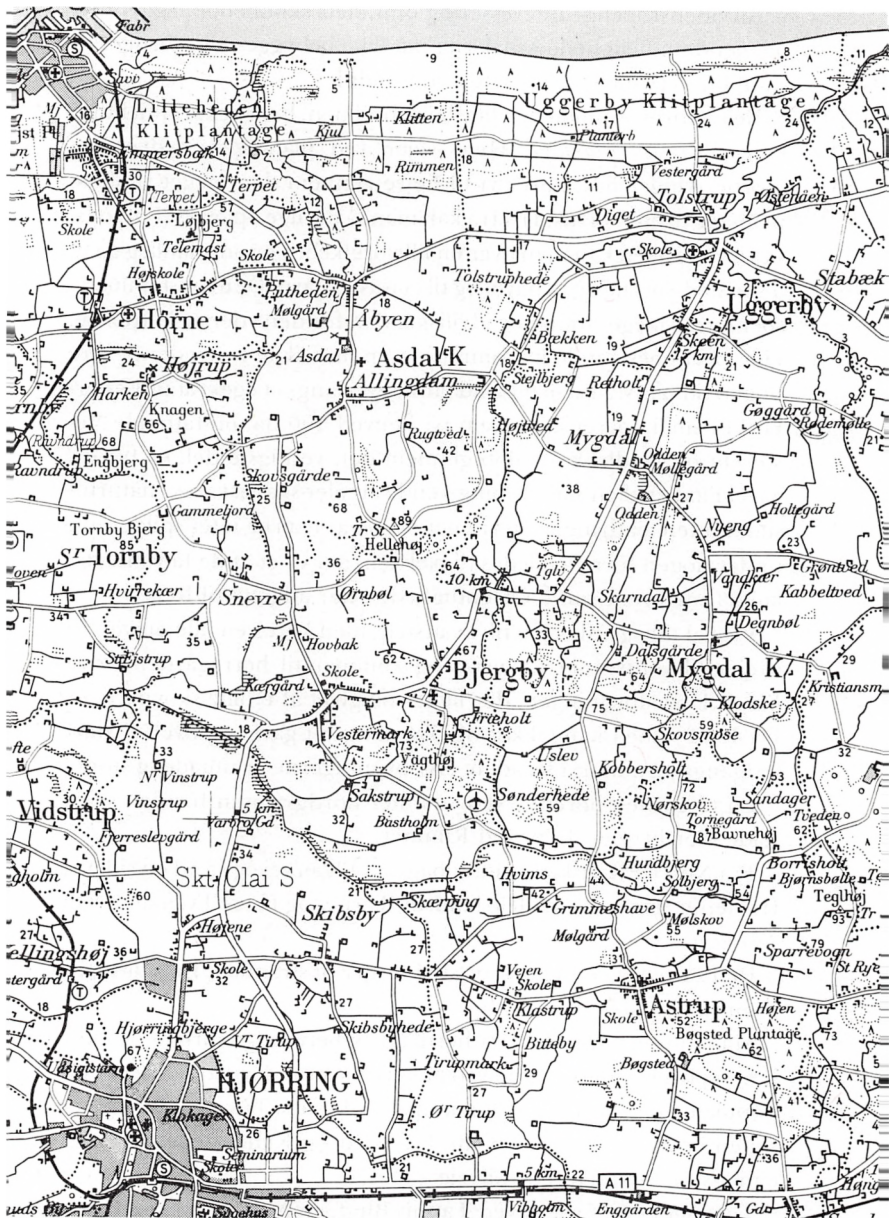
Mellem småkrat og lyng og glimt af grå klitter på højre side og magre marker til venstre når vi Råbjerg Kirke umiddelbart ved vejen. Den lille hvidkalkede, i 1931 gennemgribende istandsatte kirkebygning ligger ensomt og virker næsten for elegant i de øde og barske omgivelser. Men kampestensdiget og klokkestabelen – med en af landets ældste klokker – på kirkegården mildner kontrasterne. Kirken har på nordvæggen en samling gotiske alterfigurer, der i lang tid har stået på Gårdbogård. Et metalkrucifiks over korbuen er fra middelalderen. En lille vej vest for kirken fører ind i Råbjerg Mile-området til en høj klit, hvorfra man har udsigt over stensletten, søer og grå klitter og til selve sandmilen.

FRA SKIVEREN TIL UGGERBY

Vi fortsætter vestpå ad Råbjerg-vejen, har på venstre hånd en lille sø med Råbjerg Plantage i baggrunden og længere fremme passeres *Husted Klit* og Råbjerg, hvor vi følger vejskilt *Skiveren*. Her er voldsomme klitformationer i en barsk natur, et ensomt beliggende ferieland med sommerhuse, camping og kro, men også med en særpræget charmerende idyl omkring Skiverrenden. Et uberørt eng- og klitområde på 65 ha over en strækning på 1,5 km langs kysten fra Tværsted Plantage til Slåsbakkefondens jorder er fredet. Til den dal, der ligger nord for adgangsvejen til havet, er der offentlig adgang. Formålet med fredningen har bl.a. været at bevare udsigten fra vejen over ådalen og de høje klitter. Når man i vejgaflen kører til højre ud til stranden, følger man åløbet ved foden af de høje klitter.

Fra Skiveren køres ad samme vej gennem plantagebevoksninger tilbage til første vej til højre ved Råbjerg og ad den kommer vi igennem et overordentlig smukt og særpræget klitområde, *Simon Skrivners Klit*. Højdedraget er rester af en tidligere vandreklit, og vegetationen er typisk for den grå klit, og klittop ligger ved klittop. Ved en fredningskendelse, der omfatter 80 ha, fremhævedes både

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 114/78. Copyright.

naturvidenskabelige interesser og området skønhed, beliggenhed og ejendommelighed. Arealerne må ikke bebygges eller bruges til camping o.l., men må benyttes som hidtil.

Vejen fører gennem den lille landsby Tuen, hvor vi kører til højre langs *Tværsted Plantage*. Hvor vejen ved plantagens sydvestlige hjørne svinger lidt, kører vi til højre gennem den meget smukke plantage til en P-plads. Herfra kan man få herlige oplevelser til fods. Fra Tranevejen kan man over en lille bjælkebro og ad stianlæg gå til Tværsted-søerne og til havet og til et udsigtstårn. De to opstemmede søer ligger meget smukt og idyllisk inden for den yderste klitrække. Her er et enestående kystområde, som man ikke fortryder at ofre nogen tid på. Man skal også ad en sidevej langs et egekrat til Vesterklit. Et småkuperet kliterræn på henved 100 ha, omfattende Vesterklit og Flodbæk, et åløb gennem den vestligste del, er fredet. Såvel Flodbækken som de omgivende arealer skal bevares i naturtilstand uden ændringer i terrænet og vel at mærke intet spildevand under nogen form må ledes til bækken, der er et af de få vandløb i landet med rent vand. Offentligheden har adgang til fods.

Vi skal tilbage til vejen til Tværsted, men kører en lille omvej. Vi drejer til venstre ad Elkærvej og kommer til herregården *Nørre Elkær*. Hovedbygningen, der ligger omgivet af et lille skovparti, er fra 1914 – med kamtakker og blændinger i gavle og over et stort indgangsparti midt i facaden. Avlsbygningerne er umådelig store.

En til gården hørende skov danner nordgrænsen for den store flade, der hedder Tværsted Rimmer.

Fra Nørre Elkær køres lidt tilbage ad Elkærvej og så ad en sidevej fra denne gennem den lille landsby Terpet og langs Tværsted Å til *Tværsted*.

Den store vej gennem Tværsted by går til stranden. En sidevej til Tannisby.

Man kunne være kommet hertil ad en betydeligt kortere og enklere vej fra Kandestederne ved at køre på strandbredden. Det er en populær sport for bilister at køre på vestkystens faste sand. I højsæsonen er strand-vejen mellem Tværsted og Kandestederne en af egnens mest trafikerede bilveje.

Tannisby er en ferieby ved Tannis Bugt, en bydel i Tværsted, den højt berømmede badeby ved dejlig strand og en forholdsvis uspole-

ret klit-natur, med høje klitter, lune klitgryder og sommerhuse i selveje eller lejemål.

Tværsted Å, hvor havørreder springer, har sit bugtede udløb vest for byen. Man kan nok finde glimt af dens idyller undervejs, f.eks. ad en lille vej ved kroen til en eng med campingplads ved åen. Men til dens udløb må man gå langs klitterne – eller køre omtrent dertil på stranden. Men mest får man ud af at følge en sti fra landevejen og opleve hele dens bugtede udløb til hvor den ind imellem klitterne finder vej til havet.

Tværsted Kirke ligger ved hovedvejen i byens udkant. Det er en langstrakt, tårnløs kirke med smukke granitkvadre – en billedkvalder i sydmurens vestlige del med et dyrehoved er anbragt omvendt med hovedet nedad – og med altertavle og prædikestol fra omkring 1600. Fra kirken kører vi vestpå til Uggerby.

INDENFOR KYSTERNE

For at gøre en afbrydelse i den lange kystrejse, vil vi fra Uggerby se noget af det Vendsyssel, der ligger inden for de vidt bekendte badesteder.

Fra Uggerby følger vi hovedvejen til Åbyen. Vi er her ved den gamle grænse for Vendsyssels »fastland«, det højland, hvortil i tidens løb ved landhævning og ved strandrevler og sandflugten blev lagt nyt, sandpræget land. Yderpunktet, Danmarks gamle nordspids, er ved Horne Terp lidt nordvest for Åbyen og måler i dag 57 meter over havet.

Fra Åbyen kører vi til herregården *Asdal*. Set fra vejen er der ikke noget særlig bemærkelsesværdigt ved gården udover dens anelige størrelse. Dens hovedbygning er fra 1895. Men kommer man nærmere ind på den anden side af gården, på dens nordvestlige side, hvor terrænet skråner ned mod Kjul Å, ser man et voldsted af helt fantastiske dimensioner. På en borgbanke, der måler 63 x 37 meter og hæver sig 11 meter fra voldgraven, har stået en middelalderborg. Man ved ikke, hvornår den er bygget. Der stod i 1662 to grundmurede huse og et bindingsværkshus og der har været to tårne. Kort efter 1800 menes de sidste rester at være forsvundet. Graven omkring borgen har ved opstemning ved hjælp af et system af dæmnin-ger kunnet fyldes med vand fra Kjul Å.

Lidt ensom, men nær hovedgården, ligger *Asdal Kirke*, en lille hvidkalket kirke, særpræget ved at den har et pynteligt lille våbenhus af sorttjæret bindingsværk, opført i 1700-årene.

Over Allingdam fortsætter vi og kommer til et storslået bakkeparti, *Hellehøj*. Der er P-plads ved højens fod. Det er lidt møjsommeligt at gå op ad den lille sti, men når man er på toppen, har man en udsigt, der er helt overvældende. Hellehøj når 89 m over havet og vi ser os omkring i et storslået bakkeland med stadigt skiftende højder og dybe kløfter. Havet ser vi fra Hellehøj både i Tannisbugten i nord og i vest, hvor Vesterhavet blinker syd for Hirtshals.

Fra dette højdepunkt fortsætter vi til *Bjergby*, der svarer til sit navn. Især ses *kirken* viden om. Den er af granitkvadre og har over den tilmurede syddør en tympanon med korslammet, en menneskeskikkelse og en fugl. Norddørens tympanon med en dragefigur har man flyttet til våbenhusets dør. Af kirkens inventar er særlig interessant en romansk alterbordsforside, som nu er anbragt i koret. Den er af egetræ og minder med sine udskæringer om de gyldne altre.

Efter at være igennem landsbyen Vestermark krydser vi Varbro Å, der støder til den sydfra kommende Liver Å med udløb mod vest ved Kærsgård Strand.

Hjørring ligger nu forude med sin imponerende forpost, *Hjørring Bjerge*, en af Vendsyssels store bakkeøer. Vejskilt Højene viser dertil i byens nordlige udkant. Det er 67 m høje lyngbakker og der er P-plads på den øverste flade. Herfra er en vældig udsigt, bl.a. over hele kystlandet til dets badesteder og klitbræmmer.

Vi kører fra Hjørring til Skisby og her til højre til *Astrup*. Mod nordøst hæver sig store bakkepartier som led i den gamle israndslinje, der fortsættes mod Bjergby og Sindal. Vi skal midt i byen til højre til den prægtige herregård *Bøgsted* – med hvidkalkede staldlænger med røde tegltage nærmest vejen. Sydfra ses facaden af hovedfløjen. Noget af hovedbygningen menes at være fra før 1600, men der er senere sket ombygninger og i 1960 en gennemgribende restaurering. Nordøst for gården ligger Bøgsted Plantage, der er anlagt 1896.

Vejen støder ud til hovedvejen Hjørring-Frederikshavn og den følger vi, en stor del af vejen gennem skovpartier, til *Sindal*. Det er en statelig og venlig stationsby på randen af Jyske Ås, men uden bratte

overgange, selv om der i Fjelsted Plantage umiddelbart vest for Sindal er højder på indtil 52 meter. De mange beplantninger i Vendsyssel har med årene skabt mere læ, som kommer også »indlandet«s byer og gårde til gode. Hjørring Amts Træplantningsforening udleverede på 75 år 88 millioner træer til medlemmerne. Men nu synger også nattergalene i Vendsyssel. Iøvrigt er *Baggesvogn Skov* lidt nordvest for Sindal Danmarks nordligste naturlige bøgeskov. Uggerby Å, der udspringer længere inde i højlandet, løber i byens udkant i en bred ådal men uden større vandmængde.

Sindal har flere større virksomheder, bl.a. en stor produktion af peberrod. Den senromanske kirke med klokkestabel på den meget store kirkegård ligger ensomt i Gammel Sindal tæt ved Slotsved Skov, hvor Indre Mission i sin tid holdt store møder. Ved våbenhuset ligger en kvadersten med relikviegemme, sikkert fra kirkens ældste alterbord. En filialkirke i Sindal Stationsby er fra 1910. Den har tårn med pyramidespir.

Sindal gamle præstegård var en af de ældste bindingsværksbygninger i Vendsyssel, opført 1678. Den er 1929 genrejst ved museet i Hjørring efter at en ny præstegård var bygget i Sindal.

I Sindal kører vi nordpå og følger den gode vej i et sving til venstre forbi kirken og skovklædte højder. Vi kører mod *herregården Baggesvogn* i dejlige naturomgivelser med løvskov og grønne enge på kuperet terræn og med voldgrave nord og øst om hovedbygningen. Den er opført 1744 i bindingsværk på et gammelt firesidet voldsted, men er senere blevet skalmuret.

Ad vejen, der går til højre forbi herregården, fortsætter vi et lille stykke, men drejer til højre over det lille åløb, et af Uggerby Ås mange tilløb, og kører til landsbyen Søndre Bindslev – og kommer undervejs gennem meget afvekslende landskaber. Vi fortsætter til *Nørre Bindslev*, hvor mange veje mødes. Det er et centralt sted inden for de store tyndt befolkede flader mod øst. Det er en bymæssig bebyggelse med landbo-auktionshal, fjerkræslagteri, kommunalt lystanlæg m.v. I sognet ligger en gammel adelig sædegård, *Stenbæk*, med hovedbygning i bindingsværk. Vi skal lidt tilbage og syd for byen til *Bindslev Kirke*, berømt for sit madonnabillede, et kalkmaleri i byzantinsk stil af den tronende Jomfru Maria med Kristusbarnet. På

Tingmarken ved kirkegården holdtes i gamle dage Horns Herreds ting.

Fra Bindslev Kirke kører vi mod Mygdal og ud på en tværvej, der fører til Mygdal Kirke og til højre mod Mygdal landsby – som i så mange andre tilfælde i Vendsyssel med stor afstand mellem landsby og dens kirke. Lidt før Mygdal drejer vi til venstre ad Oddenvej til herregården *Odden*, en af Vendsyssels ældste herregårde med møllegård ved et tilløb til Uggerby Å. Det ærværdige herresæde må man give sig tid til at studere synet af. Det ligger på et i landskabet hævet plateau, der som en odde strækker sig ud mellem lavninger med småbække, der nord for herregården forener sig i en møllesø. Helt fra 1400-årenes midte stammer gårdens ældste fløj af hovedbygningen, der trods alle ændringer og voksende bebyggelse omkring gården som følge af store udstykninger har bevaret en stemning af middelalder. Hovedbygningens tre fløje er da også fredet i klasse A.

Mygdal sogn, hvortil Bjergby hører, har også meget smukke og storslåede bakkepartier, bl.a. Mygdal-bakkerne mellem Bjergsted og Mygdal, men i lavere landskab ligger landsbyen Mygdal med husflidsskole. Bynavnet blev kendt gennem den her fødte statsminister Th. Madsen-Mygdal. Fra Mygdal fortsættes ad hovedvejen til Uggerby, hvor mange veje mødes ved Uggerby Å.

FRA UGGERBY Å TIL TORNBY STRAND

Turen langs Vendsyssels kyster fortsættes, når vi fra Uggerby gennem Tolstrup følger vejen ind gennem *Uggerby Klitplantage* og ud til stranden. Kysten er her anderledes end hvor vi tidligere har kunnet køre lige ud på strandbredden. Her foregår landvinding og tilgroning i en lagune inden for en umådelig bred sandrevle, hvor man i det fjerne ser biler køre på fast bund. I og omkring den lavvandede eller blot fugtige lagune er der forskellig grøn vegetation og uden for de ret beskedne yderste klitrækker foregår beplantning for at sikre nyt landområde.

Det er Uggerby Å, der gennem årene har skiftet udløb. Det ligger nu 1800 meter længere mod øst, end hvor det første kendte udløb var. Og det er rimeligt at tage en afstikker fra plantagevejen midt gennem Uggerby Klitplantage parallelt med kystlinien og køre østpå, hvor vi ved plantagens udkant er ved åløbet. En hængebro gør

det muligt at gå over åen nær udløbet og opleve det storslåede ålandskab med den brede å og dens høje skrænter. Man kan også i bil gøre en afstikker til udløbet ved fra hovedvejen mod Tværsted at tage en lille sidevej, der ender på en P-plads umiddelbart ved åen udfor Uggerby Plantage. I fredet område med offentlig adgang kan man herfra følge stejle, bevoksede skrænter langs åen med udsigt til Uggerby Plantages å-skrænter og over klitterne, hvorigennem åen har banet sit bugtede udløb.

Uggerby Klitplantage er smuk på alle årstider, i foråret, i lyngens blomstringstid, i efteråret med det gyldne løv på birketræerne langs vejen – men helst ikke i alt for trist vejr, for det er en meget lang skovvej, hvor man helst skal kunne glæde sig over plantagens mange detaljer. Terrænet er ikke så varierende, det højeste punkt ved vejen er 18 meter. Klitbæltet, hvorpå plantagen er plantet, er omtrent 2 km bredt. Plantagen, der tilhører staten, blev først anlagt i 1895. Den er på 718 ha. Det er navnlig bjergfyrrer, man har plantet. Egentlig skov kan vanskeligt trives på klitsandet, men der findes dog ved plantørboligen en frugtplantage.

Fra plantagevejen drejes til højre til *Kjul Strand*. Det er et fredeligt strandområde med mange sommerhuse og campingplads og der plantes nye læbælter fra klitterne ned på strandbredden. Også her synes landet at vokse.

Når vi herfra er tilbage i Uggerby Klitplantage, fortsættes vestpå og vi kommer gennem åbne græs- og lyngsletter med gyvel og birkekrat hist og her. Og så er vi ved det hjørne på landkortet, der danner grænsen for Tannis Bugt, ved den nye by *Hirtshals* i det skarpe lys, der er kendetegn for Skagen-området.

Kør lidt rundt i Hirtshals, først og fremmest til havnen, der er livsnerven i byens vækst. I centrum mødes alle veje og gader med hovedvej A 14. I havnen mødes søruter på Norge. Hirtshals er ikke afsides. Livet ved havnen, ikke mindst fiskeauktionerne, er interessant og spændende. Også chancen for selv at fange fisk ved molen.

Ad den vestligste af hovedvej A 14's to grene kører vi mod Hjørring forbi det 35 m høje fyr. Nye oplevelser venter langs Vesterhavets Jammerbugt. De begynder ved *Tornby Strand*, som vi kommer til ad en sidevej til højre. Vejen går ved nordsiden af den meget skønne Tornby Klitplantage. En herlig tur mellem toppede klitter og ad en

hulvej ud til strandbredden. Tornby Strand er en søgt bade- og sommerhuskyst. Flyvesandet har tidligere bredt sig over meget af kystområdet, men sandet er nu så godt som standset. Den dejlige klitplantage dækker et område på over et halvt hundrede hektar, der i 1910 blev erhvervet af staten, som straks satte en beplantning i gang. Plantagen er højt beliggende med stejle skrænter mod vest, gennemskåret af kløfter og småbække. Der er leret jord under sandet og det giver en frodig og meget righoldig naturlig vegetation. Man ser bl.a. store krat af havtorn. Det er også en jordbund, hvor sitkagran og ædelgran kan trives, selv om vinden hindrer fuld udfoldelse. Afmærkede vandre- og ridestier gør det muligt at finde særligt smukke eller fredfyldte partier, og man kan komme til skovsøer, eventuelt vandfald, og til udsigtspunkter. Badestranden er fortrinlig både for børn og voksne.

Neden for hulvejen ligger et gammelt stråttækt bindingsværkshus. Det var i sin tid pakhus for den skudehandel, der foregik ved den åbne strand. Mange slags varer udveksledes ved hjælp af skuder og fladbundede både. Pakhuset er nu indrettet som museum og indeholder bl.a. en 24 års fladbåd.

Fra Tornby Strand kører vi tilbage til hovedvejen og fortsætter lidt sydpå mod *Sønder Tornby*. Lidt før byen ser vi på højre hånd Tornby-dyssen. Det er Danmarks nordligste stendysse, et fritstående kammer med tre bæresten og halvdelen af en meget stor dæksten.

Når vi er omtrent udfør *Sønder Tornby* jernbanestation, drejer vi af til venstre og kører langs jernbanelinien på dens venstre side til vi krydser den og følger vejen et lille stykke mod Allingdam, til vi på højre side har det 85 meter høje *Tornby Bjerg*. Det er et af de skønneste landskaber i Vendsyssels højland. Det er et af de bakke- drag, der ikke er »gjort loddent« ved beplantning og udsigten er imponerende. At der hertil som til så mange lokaliteter i Vendsyssel knytter sig et gammelt sagn er ikke så mærkeligt. Her skal kong Hjarne ligge begravet med syv tønder guld, som han vil komme til hjælp med, når Danmark er i yderste nød. Tidligere lå på toppen en oldtidshøj, Hjarnehøj. Den blev ødelagt af befæstningsanlæg under besættelsen. Der kan måske i det gamle sagn være tale om den Hjarne, der ifølge Saxo fulgte efter Frode Fredegod som konge.

Knytlingsesagaen betegner en del af Vendsyssel som HjarandasysseL.

Gennem landsbyen Snevre kører vi tilbage til *Tornby*, vejen går over jernbanen og videre mod stranden ad Kærsgårdsvej. I Tornby er vi tæt på *kirken*, der ligger lidt nordpå ved hovedvejen. Det er en romansk kvaderstenskirke og den nordligste kirke i Vendsyssel med apsis. Tårnet er fornyet i 1949. På korets nordvæg er i sin tid i den våde puds indridset runeindskrift. En sengotisk fløjaltertavle er fra o. 1525. Af to skibsmodeller i kirken er den ene fyrskibet Knobem.

Herregården *Kærsgård* ligger umiddelbart ved Varbro Å, der kort efter løber sammen med Liver Å. Gårdens ejere kendes helt fra slutningen af 1300-årene. Hovedbygningen med sidefløje er fra 1898.

Fra Kærsgård kører vi ad sognevejen til Liver Å og ad *Røde Bro* over det brede ålb. Når der midt i forrige århundrede kom denne bro over åen, var det en stranding, der gav stødet til at en i lange tider drøftet plan blev gennemført. Hele besætningen på det forliste skib druknede, fordi åen hindrede redningsbåd og mandskab i at komme frem.

Liver Å har sit udspring godt en kilometer fra havet i klinternes bagland ved Nørre Lyngby. Den løber herfra en runde gennem det vestlige Vendsyssel, den kommer undervejs ret tæt på Hjørring og den optager en mængde tilløb på sin lange vej før den på *Kærsgård Strand* efter store bugtninger når ud til havet. Dens strøm kan her til tider være ret kraftig. Landskabet langs åen mod stranden er græsletter, småkrat og lyngbakker – og den åbne himmel, som man ikke må glemme at tage med, når man nævner eller blot tænker på Vendsyssel i nordvest. Det kan være den stærke sol, som også udenfor højsommeren i den klare, rene luft kan skære i øjnene, det kan være vældige, fantastisk formede skymasser, der jager samme vej som i sin tid flyvesandet, eller det kan være næsten tropiske regnbyger, der udsletter alt hvad man skulle se omkring sig. Også tågen eller havgusen kan høre med i indtrykkene. Men det er ikke alene i turistbrochurernes tekst og billeder, der er givet solen en fortrinstillig her i nordvest. Den kan bryde tit og hurtigt igennem og bage i klitterne eller forgyldte birkeløvet mellem vejenes graner stærkere end andre steder og kan kaste sine skrå stråler over klittoppe, så de ligner store høstakke. Vendsyssel drager ikke alene med sine bade-

strande, sandklitter, bakker og udsigter, men også med et »vej« som er anderledes end næsten alle andre steder i landet.

SKALLERUP, LØNSTRUP OG RUBJERG KNUDE

Fra Røde Bro over Liver Å er landskabet fredet i et omfang på 290 ha syd for Tornby Klitplantage. Fredningen har langs kysten en udstrækning på 2,5 km. Midt i området ligger et par ejendommelige søer – eller måske rettere en vanddækket lavning. *Vandplasken* hedder denne lavning, der fortsættes i en langstrakt natureng. Det fredede areal er overvejende hævet havbund, men omfatter også en strækning af den gamle kystskrænt. Vegetationen i Vandplasken er af stor botanisk interesse og store klitområder er bevokset med havtorn, der ligesom hjelme vokser bedre, når der kommer et sandlag over det, planten har sine rødder i. Vandplaskens flora er normalt hjemmehørende i fjeldegne, og når den trives så godt her skyldes det dels det fugtige og kolde klima ved havet, dels at den vokser på kalkholdig bund uden muld og at den vandes af udsivende grundvand fra skrænterne – og at græssende kreaturer har holdt højere voksende planter borte fra de små fjeldplanter.

Man kan ikke køre til Liver Ås udløb, men det er et interessant mål for en gå-tur at se, hvordan åen i sit udløb af havets strøm og aflejringer presses i nordlig retning.

Gennem klitlandet kører vi ad god grusvej, der snart efter bliver asfalteret, fra Kærsgård Strand til Nørlev. Vi kommer forbi Mølbjerg Hønseri og spredte smågårde, ser indlandsklitter, som i deres sandflugt er standset af bl.a. klittornbuske, som de har kvalt og dannet klittop over. Et par gange svinger vi til højre og kommer så ud på Nørlev Strand. *Skallerup Klit* er fællesbetegnelsen for det store kystområde, vi er ude i, og det er et interessant landskab. Vi har kørt uden for og langs med en kystskrænt, der strækker sig i en længde af 5 km fra Tornby Klitplantage til Hunderup Bæk ved Lønstrup. Og den er fredet i sin fulde længde.

Skallerup Skrænt er kystklinten kaldt. Det er et overordentlig interessant landskab, fordi udviklingen gennem årtusinder tegner sig anskueligt for enhver. Skrænten dannede for 5–6000 år siden afslutningen mod vest for den jyske vestkyst. Skrænten består af grus og ler og sand. Dens højde er gennemgående et halvt hundrede

meter, men der er slugter og fremspring – det mest markante er Prædikestolen. Skagerrak skyllede dengang ved klintens fod. Nu ligger her mellem havet og skrænten en kilometerbred forstrand, en jævn og græsklædt forstrand. En gave fra havet til de tusinder, der nyder sommerdagene i de utallige sommerhuse på den flade slette. I den sydlige del blev på privat initiativ organiseret Danmarks første egentlige ferieby, der har været et forbillede for feriebyer, fordi den er anlagt, så den ikke ødelægger indtrykket af naturen omkring den. Og stadig nye sommerhuse i samme enkle stil er kommet til.

Inden for Skallerup-skrænten ligger mellem Nørlev og Skallerup Kirke et større område med indlandsklitter, som er uforstyrret af feriehusbebyggelsen.

Sommerhusene ligger tæt også når vi følger vejskilt Lønstrup fra Feriebyen og har passeret en lille plantage. Harrerenden hedder strækningen, før vi svinger op forbi en flyveplads og i et vejkryds kører ned i *Lønstrup* forbi byens stolte vindmølle og gennem Bækslugten, som har sin egen dramatiske historie. Der løber langs slugtens høje skrænt en lille bæk dybt nede i sit leje, Hundslund Bæk.

En augustdag i 1877 udløste et uvejr et så voldsomt regnskyl, at bækken forvandlede til en stormflod, 15 meter i bredde og med en vanddybde på 5 meter. Denne stormflod rev alt med sig. I den rivende strøm blev fiskerhuse med deres haver og træer revet med ned i havstokken. Som et sår i klinten blev en slugt tilbage. Men netop denne Bækslugt, der fra den højt og smukt liggende vindmølle fører ned i byen, er i dag karakteristisk for Lønstrup bybillede. Neden for slugten står en sten til minde om naturkatastrofen og en fredelig sti, Bækstien, fører til stranden.

Lønstrup er et gammelt fiskerleje. Og noget af den gamle hygge er stadig bevaret, selv om der er blevet mindre plads til fiskernes både på stranden. Ved sommertid er det en international turistby, et center for vidtstrakte sommerhusegnes beboere, med hoteller og pensionater og udlejede værelser. Stranden er ikke så bred som de fleste andre af Vendsyssels badestrande, fordi havet netop her er særlig grådigt med stærk strøm langs kysten. På 80 år er havet gået henved 100 meter ind i landet og har bortført strandbred. Men der er dog plads til både kabinerækker og biler og badende mennesker og det er en ganske dejlig badestrand – med P-plads lige indenfor.

Og det er en badeby med mange aktiviteter.

I stedet for den nedlagte Mårup Kirke er der i 1928 bygget en meget stor kirke sydligt i byen.

Lønstrup ligger med ryggen mod en højere kystbræmme, der dog træder mere frem nord og syd for byen. Fra Lønstrup er klinten sydpå fredet i et område på 280 ha langs kysten til Rubjerg gamle kirkegård. Klinten er i store træk dannet ved at aflejrede materialer af ler og sand i forskellige lag er blevet trykket og forskudt af istidsmasser og er blevet skråt stillede – som man kan se det i den åbne stejlklint. Både landskabeligt og videnskabeligt er klinten af så stor værdi, at der ikke må gøres indgreb af nogen slags for at hindre naturens gang – med nye nedstyrtninger, efterhånden som regn, vind og bølger udvasker sandet i klinten og får leret til at skride. Slutter mellem de fastere dele, der øverst på klitten kan stå som tårnagtige partier, virker som trækkanaler for pålandsvinden, der får sandet til at fyge op over klintranden og sine steder langt ind i baglandet.

Før vi oplever kulminationen af denne naturdramatik, skal vi ind til et udsigtspunkt lidt fra kysten, men med et kirketårn, der er kendt viden om, vejviser både til søs og til lands. Vi skal ad Hjørring-vejen og lidt ad Sønderlev-vejen til *Vennebjerg Kirke*. På en 89 m høj kirkebakke, Klangshøj, ligger kirken med det kraftige, hvidkalkede tårn. Kirkebakken fornemmes næsten som en ø i landskabet. Der er herfra udsigt over store dele af det vestlige Vendsyssel og dets kyster. Den romanske del af kirken er af granitkvadre. Det gotiske tårn gør fuldt ud tjeneste som sømærke. Dets øverste del er skalmuret, også over de tilmurede glamhuller. Kirkeklokken hænger i en klokkestabel på kirkegården. Tæt op ad kirketårnet ligger en oldtidshøj.

Ad Sønderlev-vejen kører vi mod landsbyen, men lidt før den til højre til herregården *Villerup*. En prægtig stor bindingsværkslade ligger ud mod vejen. Gården var i middelalderen en adelig hovedgård. To af den nuværende hovedbygningens tre fløje er fra 1802 og i nyere tid istandsat. Om den store gårdsplads ligger på linje med sidefløjerne to avlsbygninger. Et par meget gamle lindetræer står inden for porten. Voldgraven er omtrent tilgroet.

Vi fortsætter ud til Lønstrup-vejen og kører til højre og lidt før

Lønstrup ad en lille vej til venstre til *Mårup* gamle kirke. Denne ødekirke ligger inde i det langs Lønstrup Klint fredede område. En del år tilbage undrede man sig over, at en kirke i den afstand fra klinten forlængst var forladt. I dag går man ikke mange meter fra kirken, før man standser på græssletten ved en frisk brudlinie, som man ikke vover sig frem til at kunne kigge ned over. Alene i dette århundrede skal 200 meter land her være skredet i havet. En landsby lå her engang. Kun kirken blev tilbage, da beboerne var fordrevet af sandflugten. Nu er det havet, der truer. Allerede i 1928 blev kirken opgivet til almindeligt brug. Men der er noget betagende ved den smukke lille hvide kirkebygning i den truede ødemark. Der står kun det romanske kor og skib og et våbenhus, men på nordsiden ser man murenes udsmykning med buer og lisener. Et tårn har kirken engang haft. Nationalmuseet reddede kirken fra forfald ved en istandsættelse i 1934 og lod blytaget omstøbe. Museet har overtaget dens vedligeholdelse som nationalt mindesmærke.

På kirkegården, der indrammes af et gammelt stendige, ligger et skibsanker, der synes umådelig stort i forhold til den lille kirkes dimensioner. Det er fra en engelsk fregat ved navn *The Crescent*. Den 6. december 1808 strandede fregatten ud for *Mårup* kirke. Det var så tæt snefog, at man fra skibet ikke kunne skimte kysten. Ved daggry så beboerne nødblus og hørte skibsklokken. Søerne kastede skibet ind over et par revler til det sad fast. Der fandtes ikke redningsmateriel og det var umuligt at gå ud med fiskerbåde. Der var 300 mennesker om bord på fregatten. De søgte at nå land ved at svømme og i en tømmerflåde, men alle blev skyllet ind på stranden som lig. Alle 300 blev begravet i en fællesgrav på *Mårup* kirkegård. En mindetavle over druknede britiske sømænd har hængt i *Mårup* kirke, men er nu flyttet til den nye *Lønstrup* kirke. Den blev i 1895 bekostet af det Britiske Admiralitet. En særlig smuk granit døbefont er ligesom noget andet inventar fra *Mårup* anbragt i *Lønstrup* kirke. En mindsten for et kongebesøg i 1871 står lidt fra kirken.

Fra *Mårup* kører vi ud til landevejen og her drejes snart efter til højre ad en grusvej til *Rubjerg Fyr* på *Rubjerg Knude*. Og her oplever vi en kulmination af den dramatik, der er over disse kystlandskaber. Der er P-plads ved fyret og så begynder en møjsommelig vandring i løst flyvesand for at komme op på klitten mellem havet og fyret. Vi

Rubjerg Knude. Det kgl. Bibliotek.

er her op mod 90 meter over havet neden for de bratte skrænter med den smalle forstrand. Klinerne, der har fulgt stranden fra Lønstrup og som man her kan driste sig frem til at se nogle glimt af,

er omkring 70 m høje. Udfor fyrets 72 meters klint med et højt og uroligt lag stadig fygende sand over sig, skal man ikke gå frem og kigge ned på frontlinien mellem hav og land. Her er kun en smal klit at gå på, hvis man ikke skal skride ned til en af siderne. På 50 år har havet af Rubjerg og Mårup sogne bortskyllet rundt regnet 15 millioner kubikmeter ler og sand. Det er tal, man ikke fatter. Men når vi fra sandmilen ser ned over *fyrtårnet*, er det håndgribelig virkelighed, man oplever. Det er et hvidt, firkantet fyrtårn, bygget i 1900. Det blev anbragt på det højeste sted ved kysten og er 23 m højt. Det var et vigtigt sted at få et fyr, der er langt ned i tiden sket mange strandinger her. Men sandflugten har lagt sig imellem. Fyret kan ikke mere ses fra havet. Klitten er vokset for højt op og har sine driver liggende som hvide mure omkring fyrets gårdsplads. Danmarks mærkeligste fyr. I 1968 måtte det tages ud af brug. Blinkene var ikke til at se, fyret var blevet kvalt af sandflugten – selv om bygningen endnu ligger fri bag klitten. Der har været planer om at bruge den som museum.

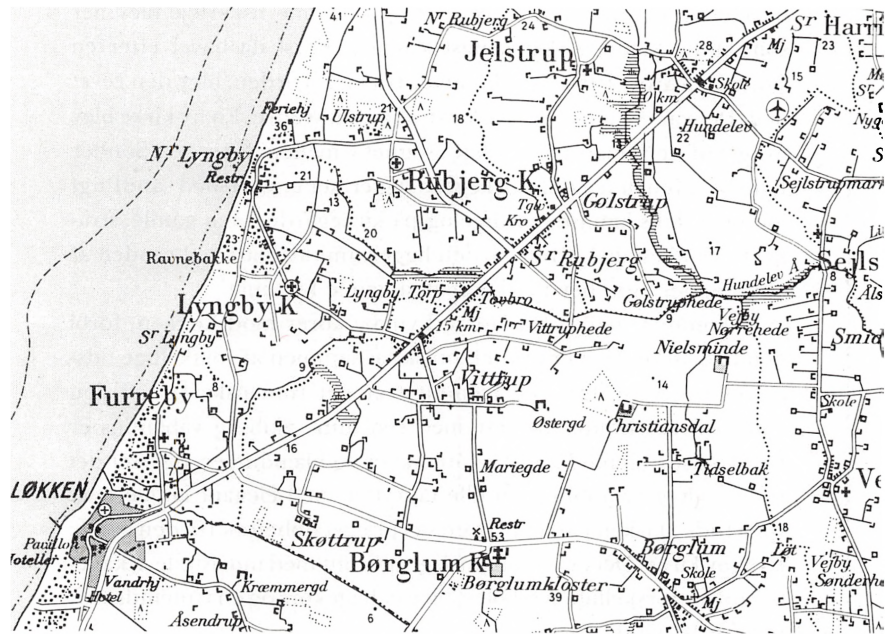
Rubjerg Knudes umådelige væld får man dog først det rette indtryk af, hvis man også ser den fra stranden – ved at følge en sti inde fra vejen til fyret eller bedst ved at gå langs stranden fra Lønstrup, godt 4 km. Så har man de stejle klinger i al deres væld.

NØRRE LYNGBY, LØKKEN OG BØRGLUM

Fra Rubjerg Knude skal vi igen til landevejen og kører i lidt mindre voldsomt landskab forbi en lille plantage, som Hjørring Kommune i sin tid lod anlægge som beskæftigelse for arbejdsløse, til *Rubjerg gamle kirkegård* umiddelbart ved vejens højre side. Det gamle kampestensdige står endnu omkring nogle delvis tilsandede gravsteder som et vemodigt minde om at her lå *Rubjerg Kirke*, en af de mange af vestkystens kirker, som måtte vige og flyttes længere ind i landet. Den nye kirke fra 1904 ligger sydligt i sognet ved et vejkryds og er bygget af kvadersten fra den nedbrudte romanske kirke, i den gamle kirkes skikkelse, men med pyramidetårn. Vi kommer forbi den, idet vi drejer ud til Nørre Lyngby og igen er ved havet.

Det er ligesom man trænger til at puste lidt ud i den karske luft og sol og i det havbrus, der får os til at glemme det dystre, vi netop er kommet igennem. Spændende oplevelser for en turist, men med en

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 114/78. Copyright.

dyb alvor gemt under sandet og i klinternes friske sår. Fastboende ved alt fra de gamle overleveringer om landsbyer og dyrkede marker, der kvaltes af sandflugten eller som blev opslugt af havet. At de har været præget af generationers kamp mod overmagten er ikke sært. I 1769 blev i Danske Atlas vendelboerne betegnet som et kækt og stridbart, men tillige hårdt og selvrådigt folk. Ved stranden herude i Nørre Lyngby er problemet nu som ved de andre badesteder dagens vejr og man fornemmer kun venlighed hos andre – og hos sig selv glæden over at være til en sommerdag i klitterne.

De ret lave klitter ved stranden i Nørre Lyngby er ganske vist også under nedbrydning, men det er blot noget, man ved og selv kun oplever i en stærk storm. Noget, man også kun ved, er, at i Nørre Lyngby er fundet spor af ferskt vand inde i klinten og i forbindelse hermed spor af de formentlig ældste vendelboere. At det nu populære feriested tidligere var et hårdt ramt fiskersogn, kan man se et

betagende mindesmærke over. Af dette gamle fiskerleje blev her som andre steder *kirken* længst stående. Først da havet efter en stormkatastrofe i 1913 var få meter fra kirkegården, blev den revet ned. Det var en lille romansk kirke af granitkvadre. En ny kirke blev bygget af dens materiale østligt i sognet – mellem Nørre og Sønder Lyngby. Men den gamle kirkegård ligger her endnu med sandflugt ind over dens kampestensdige og på kirkegården den gamle, strå-tækte klokkestabel. Kirkegården ligger umiddelbart ved randen af klinten, der også her markerer den gamle kystlinie.

Vi kommer, når vi fra Nørre Lyngby kører mod Løkken, forbi den nye kirke. Den er arkitektonisk sat sammen af forskellige tidsaldres byggestil, først og fremmest er det romanske kor af den gamle kirkes kvadre og står med ren mur. Skib og våbenhus er hvidkalkede og med gotiske kamtakker og blændinger, og over det røde tegtag er anbragt en lille tagrytter med elegant kobbertækt spir. Inde i kirken kan man se en særpræget døbefont fra den gamle Lyngby kirke. Det er en romansk granitfont med indristede arkadebuer over forskellige symboler, bl.a. et hagekors og en runeindskrift med ordet Gud.

Fra Nørre Lyngby skal vi til hovedvejen, den røde tråd, der langs kysten samler alle småveje, og fra den ind i Furreby og Løkken. Og man bliver straks ved indkørslen klar over, at her er vi ved et badested af format.

Furreby var den gamle sogneby i Børglum-Furreby kommune, kirkebyen, der bl.a. omfattede fiskerlejet Løkken. Nu hedder kommunen Løkken-Vrå med rådhus i Vrå. Furreby er hotel- og sommerhusby nord for Løkken, men der er ingen mærkbar adskillelse. Kirken i *Furreby* ligger ensomt i det åbne klitlandskab og har ligget her siden tidlig middelalder, blot med omsætning af dele af murværket i tidens løb. I stedet for våbenhus har kirken en vestforlængelse med forhal, bygget 1937. Løkken har i 1898 fået sin egen kirke, en statelig kirkebygning med firesidet spir på tårnet.

Løkken betyder egentlig indhegnet jordstykke, og arealerne har været brugt af Furreby-gårdene til græsning. I 1678 byggedes det første par huse på Furreby Løkke. Der skulle nogen til at betjene de fremmede skippere, der landede eller ankrede op for at drive skudehandel med forskellige varer. Der kom flere huse, man fik egne

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 114/78. Copyright.

skuder og sidst i 1700-årene var *Løkken* centrum for skudehandelen på Norge. Til at beskytte kornudskibningen i småbåde blev 1810 anlagt et batteri. Efterhånden var 14 fartøjer hjemmehørende i *Løkken*. Konkurrencen fra jernbanerne slog skudehandelen ud, og *Løkken* blev herefter basis for egne og fremmede fiskeres rødspætteeventyr ved Vestkysten. Det havde også sin tid – og fiskeriet blev så efterhånden næsten helt afløst af et betydeligt større eventyr, da *Løkken* blev kendt som Danmarks bedste badested. Der byggedes hoteller og pensionater, der indrettedes værelser og lejligheder til sommergæster, og der byggedes og åbnedes forretninger i den helt store stil. Sommerhusantallet ved *Løkken* er nu, som det eneste sted i Jylland, næsten på højde med Nordsjællands største, og her ligger tæt med campingpladser. Som sports- og svømmehal er bygget *Løkkenhallen*, her er tennis-, golf- og ridebane osv. – men fremfor alt er det på grund af badestranden, indbyggertallet i sommerens højsæson tyvedobles. Mellem byen med dens moderne forretningsstrøg og havet ligger klitter ud til badestranden, hvor det har været nødvendigt at foretage reguleringer, så de badende har nogenlunde fred for bilerne. Der er en meget benyttet fin kørevej på sandet mellem *Løkken* og *Blokkus*.

I *Løkken* forlader vi kysten. Vi kører ad hovedvejen lidt nordpå og så til højre mod *Børghulmkloster*. På afstand har vi tidligere kunnet

se vindmøllen og de stolte hvide bygninger med brunrøde tegltag på en bakkeø, der hæver sig over fladerne mod vest. Efterhånden som vi kommer nærmere, vokser den fornemmelse af romantisk storhed, man på forhånd kan have overfor det skæbnetunge gamle bispesæde, hvortil Vendsyssels biskop flyttede fra Vestervig og i en urolig epoke satte præg på både den kirkelige og verdslige historie. Forinden havde præmonstratenser-ordenen i 1180'erne oprettet kloster i den tidligere kongsgård.

Efter Børglum-bispen Elav Glob, der i 1260 blev myrdet foran alteret i Hvidbjerg kirke på Thyholm, kom en meget indflydelsesrig ven af Erik Klipping, biskop Jens, i Børglums bispestol og en på anden vis bekendt, navnlig gennem Thit Jensens roman, er Børglum-bispen Stygge Krumpen. Han blev den sidste katolske biskop i Børglum. Efter reformationen kom klosterbygninger og gods i kronens eje og Børglums historie som herregård begyndte.

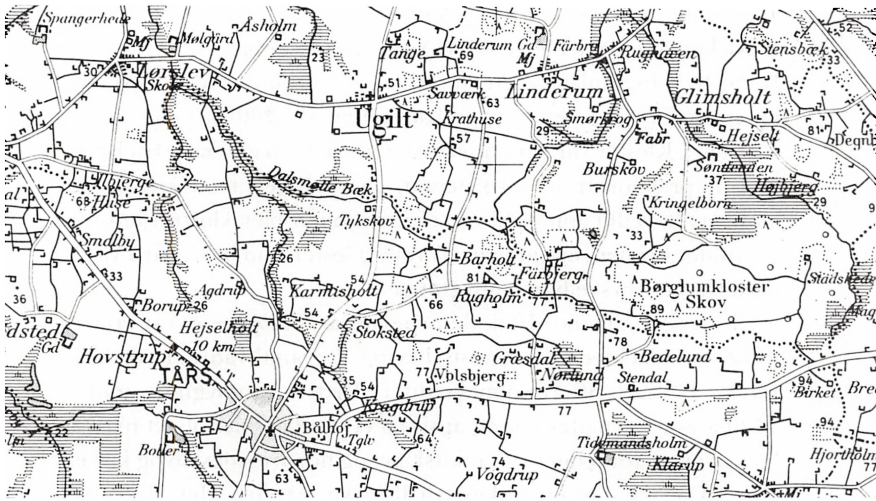
Når man fra Møllebakken kører ind på Børglumkloster – med ældgamle stynede lindetræer mod de høje, hvide mure, er der P-plads og en kiosk. Mod entré er der adgang til kirken, hovedfløjens kældre og den indvendige gård.

Kirken er den meget store fløj på venstre hånd ved indkørslen. Men det er ikke hele Børglum gamle domkirke, der står tilbage. Korsarme og korkapeller er i sin tid revet ned. Går man frem til sideskibet, kan man i terrænet se markeret, hvor disse bygningsdele har stået. I kirkens hoveddørs indgang ligger begravet Michael Rottbøll, der 1942 faldt i Danmarks frihedskamp.

VRÅ - VREJLEVKLOSTER - TÅRS

Vejen fører os gennem landsbyen Børglum til stationsbyen *Vrå*. Det er en bymæssig bebyggelse af et vist format. Det er administrationsbyen med rådhus for Løkken-Vrå Kommune. *Vrå* Folkehøjskole, der har haft stor betydning for det åndelige liv i Vendsyssel, blev i 1902 flyttet fra Stenum til *Vrå* med Jørgen Terkelsen som forstander og indrettedes i en firelænget gård. *Vrå* hovedskole blev opført 1910 som landets første centralskole. Valgmenighedskirke blev bygget i 1900 og senere udvidet, og her er baptistkirke. Byen har flere større virksomheder, bl.a. andelssvineslagteri.

Vrå kirke, en stor romansk kirke med senere tilbygninger, er

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 114/78. Copyright.

kendt for sine meget interessante *kalkmalerier* fra omkring 1500. På skibets nordvæg ses i cirkelfelter scener fra Kristi død og opstandelse. På korhvælvet er malet en dramatisk forargende dødsscene, hvor den gamle mands unge enke allerede sammen med sin elsker er ved at se, hvad der er i pengebogen, mens en vågekone anbringer et vokslys i den afdødes ene hånd. Den døde sjæl er på vej op mod en engel, men en ualmindelig barok djævelskikkelse med lang rød tunge og røde øjne søger at gribe ind. Motivet er – utvivlsomt af samme maler – anvendt også i Sæby kirke. Et isoleret billede viser med ironisk formål en på to ben gående gris, der spiller på lut.

På kirkens alter står en kopi af et middelalderligt lille guldkors, der er fundet i alterbordet. Originalen er på Nationalmuseet. Et meget smukt billedskærerarbejde indsat i altertavlen er fra sidst i 1400-årene.

To af Vendsyssels kendte forfattere har hver en tid haft cykleværksted i Vrå. Det er *Thomas Olesen Løkken* og *Erling Kristensen*, der i sin roman *Byen mellem to tårne* skildrer Vrå og dens mennesker – mellem sognekirke og valgmenighedskirke.

Fra Vrå tager vi vejen til Hjørring, indtil vejskilt viser os mod

Vrejlevkloster. Vrejlevkloster og Vrejlev Kirke ligger omgivet af småskove langs vejen til begge sider. Vejen går mellem kirke og kloster. De to bygningsanlæg har i sin tid været forbundet ved to smalle korsgangsfløje og de er begge fra midten af 1200-årene.

Vrejlev Kloster var et nonnekloster, oprettet på initiativ fra Børglum af præmonstratenserordenen, og sydfløjen mod kirken var klostrets hovedbygning. Efter reformationen blev klostret inddraget under kronen, og siden har Vrejlevkloster som herregård været underkastet forskellige ombygninger.

Klostrets gamle nordfløj, den romanske *kirkebygning*, var en treskibet basilika med kor og apsis, bygget af granitkvadre. I nordmuren er bevaret tre rundbuevinduer. Ved en ombygning midt i 1400-årene fjernedes kor og apsis og et søndre sideskib, et nyt kor blev bygget i forlængelse af midtskibet og nordre sideskib og kirken kom til at stå som en toskibet hallekirke. Et tårn, der virker ret spinkelt i forhold til kirkens øvrige dimensioner, blev tilbygget i vest.

Fra Vrejlevkloster skal vi videre ad vejen vestpå og kommer syd for Høgsted til den 58 m høje Galgebakke på højre hånd. Der er bevaret mange galgebakker i Vendsyssel.

Ikke mindst disse egne har i forrige århundrede også givet grobund for forskellige sekter. Da *mormonerne* midt i århundredet søgte at vinde tilslutning ved en offensiv i Vendsyssel, slog de sig især ned i Vrejlev sogn. Der var i 1854 i Vendsyssel 34 »præstebrødre« og 257 medlemmer, og i de følgende syv år udvandrede 272 fra Vendsyssel til mormonerens hjemsted Utah i USA. En ung pige fra Vrejlev-egnen, Skovkirsten, født 1827 som datter af en skovfoged, kom til at spille en afgørende rolle. Hun blev 23 år gammel stærkt grebet af mormonerens lære og blev en betydningsfuld agitator, men hun omvendte sig og blev den første kvindelige lægprædikant i grundtvigske kredse.

Mod Tårs kommer vi over Uggerby Å, der har sit udspring ikke langt herfra, ved Ålborg Høj på Jyske Ås. Den løber gennem brede engstrækninger, før den skal under hovedvejen. Lidt før Års skal vi til venstre ad Bollervej forbi herregården *Boller*.

Tårs er en anelig landsby med bymæssig bebyggelse og præg af et opland med mange gårde. Kirkens romanske bygningsdele omfatter apsis med tilmuret rundbuevindue og med blytag. I apsishvælvet

inde i kirken er rester af et romansk kalkmaleri. Altertavle og prædikestol er smukke renæssance-arbejder fra begyndelsen af 1600-årene.

Omkring Tårs er bevaret en mængde oldtidshøje, bl.a. Bålhøj, som vi kommer forbi ad hovedvejen umiddelbart vest for byen. Vi er ved randen af Jyske Ås og kører, hvor hovedvejen deler sig, til venstre forbi det storslåede bakkeparti *Volsbjerg*, der når en højde på 72 meter.

Vi gør en afstikker til højre til herregården *Tidemandsholm*, i sin tid en avlsgård under Børglumkloster under navnet Kartoft. Den nuværende hovedbygning er fra 1880, men den ret lave bygning fik i 1917 et stort tårn til havesiden.

Når vi er tilbage ved hovedvejen, fortsætter vi over den og kører i skønt landskab langs den meget stærkt kuperede Børglumkloster Skov. I den sydlige udkant når terrænet op i 97 meters højde.

Mod Linderum drejes til venstre og i landsbyen til højre til *Linderumgård*, en stor, middelalderlig hovedgård med en senere moderniseret hovedbygning fra 1861. Den store oplevelse her er en idyllisk voldgrav og et voldsted antagelig fra 1300-årene.

Fra Linderum er der en smuk lille tur til Ugilt og herfra kan køres mod nord til Hovedvej A 11, Hjørring-Frederikshavn, eller mod vest til Hovedvej A 14, Hjørring-Aalborg.

Stedregister

- Asdal 35, 40, 42, 121
Asdal Kirke 122
Asted 36
Astrup 122
Baggesvogn 40, 123
Baggesvogn Skov 123
Bangsbo 43f, 104
Bangsbo Å 7
Bangsbo, Museet 104
Bangsbostrand 4, 8, 57
Bindslev 34f, 38
Bindslev Kirke 123
Bjergby 6, 33, 38, 122
Blakshøj 12, 102
Blokhush 20, 23
Boller 140
Bratten Strand 110
Bruhns Bakke 108
Brunbakken 84
Brøndums Hotel 63, 80
Bunken Klitplantage 112, 117f
Bøgsted 44, 122
Børglum 20f, 32f, 40, 42, 138
Børglum Kloster 19 137f
Clocs-tårnet 105
Damsted Klit 115
Dambæk 15
Drachmanns hus 66, 79
Dybdal 108
Elling 34
Elling Kirke 108
Elling Å 104, 108
Emmersbæk 11
Eskær 108
Fippenborg 11
Fjeldsted Plantage 123
Flade 34, 93
Flade Bakken 105
Flade Kirke 105
Fladstrand 56, 89, 93-101
Fladbæk 120
Frederikshavn 4, 8, 23, 57ff, 93-101
Furreby 136
Fyrbakken 115
Gammel Skagen 10, 78, 115
Gerum 34f
Grenen 17, 62, 68, 70, 115
Grønheden 14
Grå Fyr: Skagen 115
Gårdbo Sø 8, 12, 110
Gårdbogård 110
Hellehøj 122
Hvisholmene 105
Hirtshals 6, 23f, 53, 126
Hjørring 20, 23 82-87
Hjørring Bjerge 122
Hjørring Kirkegård 15
Hjørring Skt. Catharina 34
Hjørring Skt. Hans 34
Hjørring Skt. Olai 38
Horne 13, 26, 28, 35
Horne Terp 121
Hulsig 78, 112
Hundslund Bæk 130
Husted Klit 118
Hvide Fyr i Skagen 115
Hastrup 34
Høgholt 40, 43f
Højen 78, 115
Hørby Kirke 101
Hørby Å 101
Hørbylund 102
Hørmested 52
Jelstrup 33, 36
Jerup 47
Jerup Hede 110
Kalmerrimmer 110
Kandestederne 7, 9, 116
Katsig Bakker 106
Kirkeklit 78
Kjul Strand 126
Klattrup 13
Klitgården 78
Klitlund 56
Knasborg 56
Krøyers hus 65f, 79
Kvissel 8, 108
Kærsgård 128
Kærsgård Strand 128
Lendum 7, 35
Lengsholm 35
Lerbæk 108
Linderumgård 141
Lindet Vandmølle 105
Liven Å 4, 128
Lungholm 40
Lyngby 33
Læsø 97, 105
Læsø Rende 57
Løgten Mark 14, 93
Løkken 4, 20, 22f, 136f
Lønstrup 23, 130ff, 134
Michael og Anna Anchers hus 79
Mosbjerg 33
Mostrup Mose 8
Mygdal 34, 124
Mårup 132, 134
Mårup Kirke 22, 34f
Nørre Bindslev 123
Nørre Elkjær 40, 120
Nørre Lyngby 11, 22, 135f
Odden 40, 42f, 124
Pikkerbakken 103f
Rubjerg 22, 134
Rubjerg Knude Fyr 22, 132f
Røde Bro 128
Råbjerg 35, 111, 119
Råbjerg Mile 9f, 114, 116f
Råbjerg Stene 117
Skagen 26f, 35, 53ff, 58, 61-81
Skagen fyrskib 74
Skagen gamle kirke 114

- Skagen Klitplantage 10, 114
 Skagens Museum 63
 Skagens Odde 8
 Skagens Rev 67, 74
 Simon Skrivers Klit 118
 Sindal 3, 122f
 Skallerup Klit 129
 Skiveren 7, 118
 Skærum 33f, 49, 105f
 Skårupgård 40, 106
 Slotsved Skov 123
 Slåsbakkefonden 118
 Smidstrup 27
 Stensbæk 123
 Strandby 15, 108
 Studsbjerg 106
 Svallerbakken 68, 79
 Sønder Tornby 127
 Sæby 36, 88-92
 Sæby Kirke 139
 Sæbygård 41, 43f, 101
 Sæbygård Skov 90
 Tannisby 120
 Tidemandsholm 141
 Tolne 7, 33
 Tolne Bakker 106
 Tolme Bjerg 108
 Tolstrup Hede 14
 Tornby 12, 23, 127f
 Tornby Klitplantage 126
 Torslev Kirke 101
 Tværsted 8, 78, 120f
 Tværsted Plantage 118 120
 Tværsted Å 121
 Tårs 25, 140
 Uggerby 6, 34, 121
 Uggerby Klitplantage 124f
 Uggerby Å 6, 13, 124, 140
 Understed 34
 Vandplasken 129
 Varbro Å 122, 128
 Vemmebjerg 35, 131
 Vester Klit 120
 Vestervig 20, 32
 Villrup 131
 Voers Å 8
 Vogn 14
 Volsbjerg 141
 Volstrup 8, 101
 Vrejlev 36, 40, 42 140
 Vrejlev Kloster 32, 41, 140
 Vrå 24, 36, 138f
 Øksnebjerg 102
 Ørum 34
 Øster Vrå 7
 Åbyen 121
 Ålbæk 8, 56
 Ålbækby 111
 Ålbæk Klitplantage 110
 Ålbækbugten 56
 Åsted Å 7, 105
 Årtrup 21
 Åstrup 21

